

VERSLAG

omtrent het onderzoek,

INGESTELD DOOR DE

Derde Afdeeling der Staats-commissie van Arbeids-enquête.

H A A R L E M.

I N H O U D.

	Bladz.		Bladz.
I.			
a. Arbeidsduur	1	Fabriekscholen	26
Werk- en rusttijden	3	b. Verzekering of andere voorzorgen bij ongelukken, ziekten, ouderdom of overlijden	26
Overwerk	4	c. Verdere instellingen in het belang der arbeiders.	30
Nachtarbeid	5	Bank van Leening.	30
Zondagsarbeid	6	d. Arbeids-overeenkomsten; termijn van opzegging .	31
Loon, premiën en soortgelijke voordeelen	7	Boeten	31
b. Naleving der wet van 5 Mei 1889 (<i>Stbl.</i> N ^o . 48).	11	Uitbetaling van het loon	32
c. Arbeid van jongens en meisjes; aard van hunnen arbeid	13	e. Drankgebruik	33
Arbeid van vrouwen	15	f. Voeding	35
Bijzondere redenen, waarom de arbeid van vrou- wen en kinderen juist aan hen is opgedragen.	15	Keuring der levensmiddelen	35
Loon	16	g. Verhouding tusschen werkgevers en arbeiders. .	36
d. Lichamelijke, verstandelijke en zedelijke toestand van bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes	16	Redenen van minder gunstige verhoudingen . .	37
In hoeverre en tot welken leeftijd bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes onderwijs hebben genoten en nog genieten.	18	Werkstakingen	38
Middelen tot bevordering van behoorlijk school- bezoek; behoefte aan wettelijke maatregelen .	19	h. Behoeftte aan officiële organen voor de belangen der arbeiders (Kamers van Arbeid).	38
e. Invloed van het arbeiden van gehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen op den toestand van het gezin	19	Voorkoming, bijlegging en beslissing van ge- schillen tusschen werkgevers en arbeiders . .	39
f. Geyaren van bepaalde soorten van arbeid voor de gezondheid of voor het leven.	20	III.	
g. Huisvesting	21	a. Toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en gezondheid der arbeiders	39
h. Stoffelijke en zedelijke toestand der arbeiders. .	23	Privaten	41
II.			
a. Opleiding van jeugdige arbeiders in en buiten de werkplaats. Leerlingenschap	24	Steigers en ladders	42
		Afzonderlijke lokalen voor de beide seksen. . .	42
		b. Uitvoerbaarheid van maatregelen ter verbetering, ook in verband met de belangen der nijverheid	42
		Punten, waarop de aandacht der Afdeeling door enkele getuigen aan het slot der verhooren in het bijzonder gevestigd werd.	44

De 3de Afdeling der Staats-Commissie van Arbeids-enquête, benoemd krachtens de wet van 19 Januari 1890 (*Stbl.* No. 1), heeft van Donderdag 23 Juli tot en met Vrijdag 4 September 1891 hare werkzaamheden voortgezet te 's-Gravenhage met betrekking tot de gemeente Haarlem.

Met het oog op de ambachtsnijverheid in laatstgenoemde gemeente, werden, o. a. van de timmerlieden, schilders, meubelmakers, smeden, schoenmakers, metselaars, kamerbehangers, stoffeerders, loodgieters, sigarenmakers, zadelmakers, metaaldraaiers, kleedermakers, boekbinders, letterzetteren en lettergieters, drukkers, slaggers, wagenmakers, zeepzieders, glasslijpers, bleekers, bontwerkers, steenhouwers, bierbrouwers, likeurstokers en azijnmakers en naaisters, een of meer getuigen gehoord, terwijl met betrekking tot de fabrieksnijverheid, de Haarlemsche stoomverffabriek, de gasfabriek, de werkplaatsen der Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, de scheepstimmerwerf en machinefabriek „de Conrad”, de Haarlemsche Katoenmaatschappij, de caoutchoucfabriek, de rijtuigfabriek der firma Beynes, de broodfabrieken, de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen, de margarine-boterfabriek, de stoom-, wasch- en bleekinrichting te Bloemendaal en enkele andere fabrieken en werkplaatsen, aan een onderzoek onderworpen.

Bovendien werden verschillende getuigen en deskundigen van wie te verwachten was, dat zij uit eigen ervaring belangrijke mededeelingen zouden kunnen doen, uitgenoodigd voor de Afdeling te verschijnen.

Zoo heeft de Afdeling o. a. de voorlichting ontvangen van den burgemeester van Haarlem, van hoofden van openbare en bijzondere scholen, van den predikant der ned. herv. gemeente, van roomsch-katholieke geestelijken, van een armenopziener der ned. herv. gemeente, van geneesheeren, van den voorzitter der vereeniging van den H. Vincentius a Paolo, van den voorzitter der vereeniging „Weldadigheid naar Vermogen”, van de Kamer van Koophandel en Fabrieken, van leden van het bestuur der Afdeling van het Ned. Werkliedenverbond „Patrimonium”, en van het bestuur der Afdeling van het Alg. Ned. Werkliedenverbond, van den voorzitter van verschillende coöperatieve bouwvereenigingen, van den directeur van de gemeentelijke Bank van Leening, van een godsdienst-onderwijzer, van den voorzitter van den R. C. Volksbond en van een lid van den Christelijken Geheel-Onthoudersbond.

De verschillende verklaringen voor de Afdeling afegelegd, hebben in hoofdzaak tot de navolgende resultaten geleid.

I.

a. Arbeidsduur.

In de meeste fabrieken en werkplaatsen wordt de arbeid te Haarlem des morgens ten 6 of 7 ure aangevangen, en met inachtneming van behoorlijke rusttijden, tot des avonds 7, 8 uur, een enkele maal tot 9 of 10 uur voortgezet, dikwerf afwisselend in zomer- en wintertijd.

(403, 606, 800, 979—980, 1047—1053, 1157, 1222, 1280—1282, 1372, 1471, 1730, 1780—82, 1983, 2041, 2204, 2887, 3009, 3175—76, 3458, 3623, 3672—73, 3728, 3967, 3998, 4070, 4123, 4212, 4356—67, 4446, 4475, 4553, 4673, 4752, 4835, 4916, 5158, 5322, 5435, 5880, 5991, 6086, 6110, 6299, 6655, 7194 7314, 7580).

Haarlem.

De kortste arbeidsdagen werden uit den aard der zaak aangetroffen in den winter, „in den slapen tijd” voor enkele ambachten (1581—82, 1850).

Korte arbeidsdagen ook in de garenfabriek van den heer Bispinck te Bloemendaal, waar door meisjes gedurende $9\frac{1}{2}$ uur per dag gewerkt werd (6655, 7011); en in de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen van den Heer De Breuk, alwaar voor vrouwen een arbeidsduur van $8\frac{1}{2}$ uur daags was aangenomen (5464). De mannen, uitsluitend blikslagers, werkten aldaar 14 uur (5811—13).

De langste arbeidsduur werd aangetroffen bij de kamerbehangers en stoffeerdsgesellen, die in den drukken tijd tusschen Paschen en Pinksteren daags wel eens 16 uur en daarboven werkten (1887, 5554, 6781—92); bij de kleermakers, die wel eens 18 uren daags met slechts $\frac{1}{2}$ uur rust arbeidden (2836—46). en bij de slagers, die een enkele maal 17 à 18 uur aan het werk bleven (3176). Het verschil van arbeidsduur in zomer- en wintertijd was soms niet gering (1157, 1887—89).

In het algemeen toch bedroeg de arbeidsduur 10 à 12 uur.

Zoo in de drukkerijen (3410—11, 3458, 3587, 3628, 6299, 6569);

in de gasfabriek: 12 uur, waarvan ongeveer 4 uur rust (3890—91), met dag- en nachtploegen;

op de bleekerijen: 13 uur, waarvan 2 uur rust (5946, 6339, 6611, 6848—54, 7106, 7508);

in de rijtuigfabriek der firma Beynes: $12\frac{1}{2}$ uur (3967).

In de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij loopt de werktijd van 10 tot 13 uur, bij hooge uitzondering 14 uur. Als regel is aangenomen, dat het maximum aantal werkuren per week niet meer mag bedragen dan 84. Vrouwen en jongens beneden de 18 jaren werken nooit langer dan 10 uren daags (6399; zie ook 3828, 4248). Get. Van Meulenaarsgraf echter meende, dat op de stelplaats wel eens 39 uur achtereen gewerkt werd, waarvan $6\frac{1}{2}$ uur rust (3831—34).

In de bakkerijen der broodfabriek „de Volharding” werd 176 à 182 uur in de 14 dagen gewerkt, met een werktijd van 18 à 20 uur van vrijdag op zaterdag (5269). In de Haarlemsche brood- en meelfabriek 73 à 95 uren 's weeks, verschillend voor den meesterbakker, bankwerker of ovenist, naar gelang van dag- en nachtwerk (7234). Get. Van Damme, bakkersgezel aldaar, gaf een arbeidsduur op van 80 à 86 uur per week, waarvan om de drie weken van vrijdag op zaterdag 18 uur achtereen, zonder zelfs even te kunnen zitten (5296, 5749—72). De directeur dezer fabriek ontkende dit niet (6201).

In de 4 bakkerijen van get. Schagen, zoowel in als buiten Haarlem, werd daags 14 à 16 uur, en 's weeks 83 à 95 uur gewerkt. In deze bakkerijen heeft het personeel aandeel in de winst. Get. Schagen noemde dezen arbeidsduur nog al lang. Des zaterdags werd aldaar niet langer gewerkt dan andere dagen (7042—57).

Bij den gemeente-reinigingsdienst: 10 uur daags (5221).

Op de naai- en bontwinkels: 10 à 12 uur (5488, 6227, 6236). De naaisters van den heer De Vleeshouwer werkten slechts 7 uur op den winkel per dag (7160).

In de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij: 12 uur, soms iets langer (5158).

In de sigarenfabrieken: 12 uur. Na afloop van den werktijd op de fabriek wordt door velen nog te huis gearbeid (2134, 7396). Op enkele sigarenfabrieken werd des maandags slechts 4 à 5 uur gewerkt; volgens get. Schreijers, omdat op dien dag de tabak gevocht wordt (7397). Get. Van Liemt ontkende dit, en schreef het korter werken op maandag toe aan „het maandag houden” (7537—42).

Op de stoomwasch- en bleekinrichting te Bloemendaal: 12 uur, waarvan 2 uur rust (6907).

Vele getuigen achtten een arbeidsduur van meer dan 12 uur als regel te lang. Een te langen arbeidsduur oefent een nadeeligen invloed uit op het gezin en op de opvoeding der kinderen, werkt het gebruik van sterken drank in de hand, en doodt alle lust in het werk; aan het huiselijk leven heeft de werkman niets meer (2740—43, 4248, 4254). Een te lange arbeidsduur is bovendien nadeelig voor den patroon, omdat het werk niet behoorlijk behartigd wordt (7462; zie ook 4757). De naaisters van get. Weyll, die van anderen vaak werk mede naar huis namen, kwamen dikwerf half uitgeslapen op het werk (6241).

Ook get. Beynes vond een arbeidsduur van 12¹/₂ uur eigenlijk te lang. Ons werkvolk echter werkt niet zoo aanhoudend door als het Belgische of Duitsche; „er wordt van nu en dan eens een buurpraattie gemaakt” (5824).

Get. Sloot oordeelde, dat voor den werkman, zooals hij nu ontwikkeld is, 13 uur niet te lang is. Toch meende hij, dat er werk was dat evengoed in 10 als in 12 uur kon gedaan worden (6400—09). Zoo ook get. Van Damme (4759—60).

Andere getuigen ontkenden, dat, voor zooverre het hun fabriek betrof, in korteren tijd evenveel werk kon geleverd worden; indien dit laatste mogelijk ware, zoude het volk spoedig verlangen een uur langer te werken tegen proportioneel loon (4839, 5326, 5885, 7333). In de margarine-boterfabriek bij een arbeidsduur van 12 uur was des avonds het arbeidsvermogen niet verminderd (5888).

Volgens get. De Clercq is de arbeidsduur te Haarlem, met name in de bouwvakken, te lang. Vooral die werklieden, die aan het vereenigingsleven deelnemen, zullen bij verkorting van den arbeidsduur met hun ledigen tijd wel weg weten (4978—81).

Vele getuigen drongen aan op instelling van een normalen arbeidsdag.

Get. Wiethoff, lid van het Bestuur van het Nederl. Werklieden-Verbond „Patrimonium”, wenschte voor de ambachten 12 uur (769), get. Geijl 10 à 11 uur (1156), get. Swens 10 uur arbeid. Door zijne werklieden werd de 8-urige arbeidsdag niet gewenscht (5993—6000).

Get. Modoo, 10 uur. De afdeeling van den sigarenmakersbond ijvert voor een 8-urigen arbeidsdag, evenwel uit vrees, dat de wetgever het maximum op 12 uur stelle (2175—86).

Get. Hessels verklaarde zich tegen een 8-urigen arbeidsdag; tegen 12 uren arbeid daags had hij geen bezwaar (2046—48).

Get. Figée verklaarde zich tegen elke inneming van den wetgever op arbeidsgebied (4849—52). Zie ook get. Sabelis (1305).

Hetgeen in het adres van de afdeeling van het Ned. Werkliedenverbond aan den Raad was voorgesteld, n.l. een maximum-arbidsduur van 10 uur per dag en een minimum-loon van f 15 's weeks, ging volgens get. Hagen te ver, „ook omdat vele arbeiders het niet waard zijn”. (2772—76).

Bovenbedoeld verzoek aan den Raad om gemelde bepalingen in de bestekken voor werken van gemeenteverge op te nemen, was bij den Raad aanhangig (88).

Werk- en rusttijden.

Over het algemeen worden te Haarlem in alle fabrieken en werkplaatsen en bleekerijen behoorlijke rusttijden in acht genomen.

Algemeen is een rusttijd aangenomen van 1 à 1¹/₂ uur op den middag; meestal ook een rusttijd van 1 uur, ¹/₂ of ¹/₄ uur in den voormiddag, om 8 of 8¹/₂ uur, en soms ook in den namiddag om 4, 5 of 6 uur, een korte rusttijd van ¹/₂ uur of ¹/₄ uur. (403, 606, 800, 979, 1047, 1280, 1372, 1471, 1636, 1780, 2045, 3009, 3327, 3410, 3458, 3557, 3628, 3672, 3728, 3828, 3998, 4070, 4123, 4212, 4250, 4553, 4673, 4752, 4917, 5436, 5464, 5495, 5811, 5881, 5956, 5991, 6086, 6107, 6227, 6299, 6339, 6488, 6531, 6569, 6614, 6891, 6907, 7105, 7195, 7314).

In den middag- en voormiddag-rusttijd gaan de werklieden gewoonlijk naar huis (404, 612), bij korten arbeidsduur ook wel alleen in den middag-rusttijd, soms ook in het geheel niet wanneer zij te ver afwonen (612, 6659), of wanneer technische redenen daartegen bezwaar opleveren (6165).

In Haarlem zijn de slagersknechts gewoonlijk bij den patroon in den kost, en brengen dus de schafttijden bij hem door (3178—80).

Een lange middag-rusttijd van 2 uur wordt door de werklieden zeer gewaardeerd (3561), en enkelen

zouden liever des avonds $\frac{1}{2}$ uur langer willen werken om in de gelegenheid te zijn met hun gezin rustig het middagmaal te gebruiken (5439).

Vele werklieden betreurden het niet te huis te kunnen gaan eten, zooals b. v. het geval was in de fabriek der Haarlemsche Katoen-Maatschappij, waar de werklieden zelf de schafttijden namen, naarmate het werk het lijden kon, tweemaal een half uur en eens driekwartier, (4358—68). Andere getuigen stelden zich met één uur middag-schafttijd tevreden met het oog op de verdiensten, hoewel de patroons hun liever anderhalf uur wilden geven. Getuige Kerrebijn verklaarde, dat als zij naar huis gaan eten „zij hun eten moeten inslokken, en dan vermoeid van het haasten weer op het werk komen” (1281, 4673—74).

In de gasfabriek zijn geen bepaalde rusttijden. Van de 12 uren, gedurende welke gewerkt wordt, rusten de werklieden wel ongeveer 4 uren. Een half uurtje wordt gewerkt en dan zitten zij weder een poos stil (3892—93).

De rijtuig-schoonmaaksters bij de Holl. IJzeren Spoorweg-Maatschappij, hebben 'smiddags $2\frac{1}{2}$ uur rust (6113—14).

De behangers- en stoffeerdgersgezellen hebben bijna geen rust en dan op zeer ongeregelde tijden; vooral als zij op karwei zijn gaan zij even eten, wanneer dat met het werk het best uitkomt. Tusschen Paschen en Pinksteren als het zeer druk is, kan niet op een vast uur worden gerekend; in gewone tijden is één uur middagrust algemeen in het behangersvak (1582—88). In den drukken tijd werken de kleedermakers, soms wel 13 weken tusschen Paschen en Pinksteren 18 uren achtereen met slechts een half uur rust om te eten (2841—47). Get. Jordaan beweerde dit zeer goed te kunnen uithouden (2843).

De bakkersgezellen hebben geen rusttijd, ook niet bij exceptioneele lange werkdagen van 18 uren; gewoonlijk wordt staande gegeten; alleen het zolderpersoneel heeft tijd om te gaan zitten. Soms wordt ook des avonds gegeten als men te huis komt, (5292—99, 5765—72, 6200—57, 7241).

Volgens get. Beekelaar zoude aan de bakkers zeer goed om 12 uur een half uur schafttijd kunnen gegeven worden; het verzoek daartoe aan den directeur was eigenlijk „uit vrees” gelaten (5298—99).

De Directeur der broodfabriek „de Volharding”, meende daarentegen, dat geregelde rusttijden niet mogelijk waren „omdat de invloed van het weder op de gist zoo afwisselend is” (5684). Hij vond het betreuenswaardig, dat de menschen niet met hun gezin kunnen middagmalen (5687).

Ook getuige Vring meende, dat het bezwaarlijk zijn zoude rusttijden te vinden; versterking van het personeel zoude het eenige middel zijn (7273—89). Gemelde getuige verklaarde, dat de toestand in enkele particuliere bakkerijen nog veel ellendiger was. In enkele dier bakkerijen begint men om 10 uur 's avonds en werkt tot 6 uur 's morgens, om dan de klanten na te loopen tot 12 à 1 uur, om dan weder thuis komende roggedeeg te trappen en zaagsel te halen, zoodat het al licht 5 uur wordt voor dat men vrij is. Vrijdagavond begon men om 10 uur tot zaterdag 11 uur. Dan kon men naar bed gaan (7287). Schaftlokalen waren in den regel niet aan de fabrieken verbonden (5170, 5700, 6661).

In de stoomverfabriek alleen bestond gelegenheid om in een apart lokaal een uur rusttijd door te brengen. Getuige De Clercq meende, dat een rusttijd van langer dan een uur wenschelijk was, maar de financieële toestand der fabriek liet geen langeren schafttijd toe (3753, 5095—5100).

Aan de belt bestaat een keet, waarin de menschen schaften en bij regen kunnen schuilen (5263).

Overwerk.

Hoewel in het algemeen geen regel, komt in de verschillende bedrijven in drukke tijden en als het noodig mocht zijn in bepaalde gevallen, overwerk voor (405, 765, 803, 1053, 1158, 1324, 1733, 1781, 3328, 3632, 3733, 3831, 4125, 4481, 4754, 4837, 6087).

„In het ambachtvak werd" meende getuige Wiethoff „overmatig gewerkt. Het groote kwaad is, „dat de knechts wanneer zij van den winkel komen, nog karweitjes voor zich zelf gaan waarnemen, en „dan maar een paar uurtjes slaap pakken, voor zij weder bij hun patroon op hun werk komen." (762, 804, 1374.) Zie getuige De Clercq met betrekking tot de bouwvakken (4979). Dit is een groot bederf omdat op die wijze de klanten en de bazen beiden benadeeld worden. „De eersten krijgen slecht werk en „den laatsten wordt het brood uit den mond genomen" (766).

In de drukkerij der firma Enschedé en Zonen wordt veel overgewerkt, omdat het personeel niet zoo sterk uitgebreid is. Bij de minste slapte behoeft het dan ook niet gedeeltelijk ontslagen te worden. Het overwerk had aldaar gewoonlijk in de morgen-uren plaats, want dan kunnen ook de jongens vroeger komen (610). Soms echter een enkele maal tot 10 uur 's avonds of 12 à 1 uur 's nachts (3053, 3563, 6299).

Ook door de boekbindersgezellen wordt overgewerkt, evenwel minder dan vroeger toen o. a. getuige Kwekkeboom wel één en twee nachten achtereen doorgewerkt had met slechts $\frac{1}{2}$ uur rust om het brood op te eten (2901, 3236—3240). Getuige Oostenbroek vond het overwerken, al is het een paar nachten achtereen, niet zoo erg, mits men matig bleef en geen bier of jenever dronk (3240—43).

In een gedeelte van het jaar wordt er door de behangers- en stoffeerdsgzellen naar geen werktijd gevraagd (1582—86, 1887—98). Getuige Van Niel verklaarde, dat het wel een of twee keer 's weeks voorkwam, dat er gewerkt werd tot des morgens 4 uur, en dat de werklieden dan na 2 uur tehuis te zijn geweest, om 6 uur weder aan den winkel waren om tot 11 uur 's avonds weer door te werken (1889). Zonder medewerking van het publiek is deze overmatige arbeid niet te keeren, daar de menschen meestal met Mei verhuizen en men vóór Pinksteren geholpen wil zijn (1895).

In de stelplaats der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij wordt ongeveer elke week overgewerkt (3832).

Niet veel wordt er overgewerkt in de machinefabriek „de Conrad" en in de Haarlemsche Drukkerijmaatschappij (4918, 6532).

Nooit in de zeepfabriek der firma D. Swens (4701) en op de bleekerijen (6611, 7106).

Over het algemeen willen de timmermansgezellen geen overwerk, volgens getuige Roeland, omdat hoe korter de arbeidsdag is, hoe meer vraag naar arbeiders, „hoe korter werk, hoe meer verdienen" (983—84). Bepanking van den arbeidsduur door den wetgever ook voor volwassenen, evenals thans met betrekking tot jeugdige personen en vrouwen bestaat, werd noodig en wenschelijk geacht (768, 983).

Overwerk wordt veelal met 25 pct. extra betaald (3836, 4482). Soms niet (3463, 3567).

Afschaffing van het overwerk zoude door enkelen worden toegejuicht (3466).

Nachtarbeid.

Behalve in de gastabriek, in de broodbakkerijen, in de bierbrouwerijen en in die bedrijven waar de aard van het werk nachtarbeid eischt of daarmee samenhangt, wordt buiten het onvermijdelijke te Haarlem niet in den nacht gearbeid (620—29, 1591—94, 1666—73, 3633, 4843, 4920, 6303—04, 6411, 6500, 6537, 6782).

In vergelijking met vroeger is de nachtarbeid zeer verminderd. Door de boekbindersgezellen o. a. werd wel eens één of twee nachten in de week gewerkt (2901, 3237).

In de werkplaatsen der Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij wordt in de stelplaats door iederen man één nacht in de week gewerkt. Deze maatregel was slechts tijdelijk; tengevolge der nieuwe

Haarlem.

spoorwegovereenkomsten waren de werkplaatsen te klein; plannen tot uitbreiding waren evenwel reeds bij de Regeering (6411, 6412). Zie ook (4256).

In de bouwvakken kwam nachtarbeid weinig voor; alleen namen de werklieden na afloop van het werk nog karweitjes aan bij kleine burgermensen, en werkten alzoo een gedeelte van den nacht (801, 806).

Wanneer bij de firma Enschedé een enkele maal nachtarbeid noodig is, wordt er steeds voor behoorlijke rusttijden zorg gedragen (623).

In de machinefabriek „De Conrad” tracht de Directie na den arbeid gedurende den nacht, den werklieden den volgenden dag vrij te geven. De werklieden zijn echter alleen voor nachtarbeid te vinden, als zij den volgenden dag niet behoeven te verzuimen (4920).

In de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij zijn des nachts slechts de nachtwerkers en een paar stokers in touw; deze verrichten jaar in jaar uit dien nachtarbeid (4378, 4382).

De reden, dat de nachtarbeid verminderde, moest volgens getuige Van Damme, gezocht worden in het feit, dat er thans meer volk te krijgen was, en dat men meer en meer tot de overtuiging kwam, dat nachtarbeid toch maar half werk opleverde (4773—77).

Voor de gezondheid werd nachtarbeid door den geneesheer Van den Berg schadelijk geacht (2532). Volgens getuige v. d. Voort zeggen in het algemeen de bazen te Haarlem: „nachtwerk is voor den dokter, zondagswerk voor den duivel”.

Nachtarbeid wordt soms niet (1597), soms wel extra betaald (4921, 6306).

Zondagsarbeid.

Behalve in niet te vermijden gevallen heeft over het algemeen de werkmán te Haarlem den zondag geheel of gedeeltelijk te zijner beschikking (409, 415, 630, 1001, 1159, 1453, 1879, 1949, 1987, 2220, 2663, 3734, 4772, 7317, 7355, 7584).

Zoo werkt in de Haarlemsche Stoomverffabriek des zondags één man een halven dag om de ovens te stoken. Door de ovens te laten uitgaan, zoude de fabriek een halve week achteruit gebracht worden (3734, 3735). Zoo werken in de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij twee nachtwerkers, die ook zondags de ketels aanhouden en de vuren aanleggen (5176). Zoo wordt in de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij des zondags gewerkt, wanneer de machines gerepareerd moeten worden (3819, 4772).

Het zondagswerk is in vergelijking met vroeger zeer verminderd (1464, 1880, 1949).

Toch komt het nog voor in het stukadoorsvak en schildersvak vooral tusschen Paschen en Pinksteren (2663). Ook bij de smids der Kon. fabriek van waskaarsen te Amsterdam (3816).

De stokers op de gasfabriek hebben nooit een enkelen zondag vrij, alleen werken zij op dien dag op andere uren. In den zomer alleen krijgen zij onder de hand eens een dag vrij af (3917—22). De gasfabriek te Haarlem is geen gemeentelijke inrichting maar behoort aan de „Imperial Gas-association Company”.

Volgens den stokersbaas v. d. Eykhoff zoude door het grootste deel van het stokerspersoneel geen arbeid op Zondag verricht behoeven te worden, indien het aantal retorten en gashouders groot genoeg was. Feitelijk is ook in deze de instelling van zondagsrust een geldquaestie (3936).

In de Haarlemsche Broodfabriek „de Volharding” wordt de directeur door de concurrentie gedwongen den zondagsarbeid te handhaven (5276, 5654). Volgens den bakkersgezel Beekelaar zoude aan den zondagsarbeid op de broodfabriek nooit geheel een einde kunnen worden gemaakt, wel gedeeltelijk, en reeds is

door de Vereeniging „Volksbelang” in die richting gewerkt. Door middel eener circulaire is aan de particulieren verzocht niet voor des zondagsavonds 5 uur versch brood te verlangen (5286). Ook getuige Schroër heeft een vergadering belegd van belanghebbenden, depôthouders en knechts van de beide broodfabrieken te Haarlem, waarop ook de directiën waren genoodigd. De directie van de Haarlemsche broodfabriek is niet verschenen. Deze vergadering heeft tot resultaat gehad dat 10000 circulaires verspreid zijn, waarbij het publiek verzocht werd zondags geen versch brood meer te verlangen (5655).

De meesterbakker der Haarlemsche Broodfabriek verklaarde, dat inwilliging van bovengemelden wensch door het publiek tot groote moeilijkheden aanleiding zoude geven, omdat de fabriek daarop niet is ingericht, en men zaterdags niet genoeg brood leveren kan. Daarvan zal het gevolg zijn: of uitbreiding van het personeel, of een nog langere arbeidsduur op zaterdag, wat toch niet de bedoeling is. Overigens zoude gemelde getuige zich hartelijk verheugen in vermindering van den zondagsarbeid, want anders „zoude men geen mensch moeten wezen” (7256—72).

Door in te werken op de publieke opinie zoude er volgens getuige Bronkhorst mogelijkheid bestaan ook voor beddenmakers en behangers den zondagsarbeid te verminderen (6783—92).

Sommige getuigen meenden, dat de werklieden niet tegen den zondagsarbeid waren met het oog op de verdiensten, en omdat „zij zich tehuis vervelen zouden” (1458, 1950); anderen ijverden voor Zondagsrust, want „alles in de wereld heeft rust noodig, waarom een mensch dan niet” (2221).

Door de patroons worden in het algemeen de godsdienstige gemoedsbezwaren der werklieden geëerbiedigd en hun de gelegenheid gegeven, soms zonder aftrek van loon, de godsdienstplichten te vervullen, ook op kerkdagen, die als zondag gevierd worden (426—29, 1461, 1483, 4923).

Getuige van Niel liet op Katholieke feestdagen voor de Katholieken het loon niet doorgaan, want „dan waren zij allen Katholiek” (1884).

Het Zondagswerk wordt soms wel (1161, 1985), soms niet extra betaald (1457, 6786).

Loon, Premiën en soortgelijke voordeelen.

Het loon bestaat te Haarlem in den regel uit uurloon of stukloon. Vooral in de ambachtsnijverheid, is uurloon algemeen (1294, 1777, 1985, 2206).

Kan de werkman bij stukloon niet tot zijn uurloon komen, dan wordt gewoonlijk toch uurloon uitbetaald (810, 1058, 1544, 5027).

In de verschillende bedrijven werden de navolgende loonen opgegeven:

Schilders. Standaardloon: 16 cents per uur, soms 12 en 13 cents, maar ook soms hooger naar gelang van vraag en aanbod (808, 1442, 3270, 6066—69, 6146).

Klachten werden uitgesproken over het aannemen van halfwassenen tegen een loon van 7 à 10 cents (808, 6072, 6146—66).

Een verzoek der gecombineerde schildersvereenigingen aan de patroons tot bijwoning eener bijeenkomst tot bespreking van den toestand, had geen resultaat (812—816, 1445). Volgens getuige Geijl door de schuld der werklieden zelve (1152). Er is evenwel sprake van verhooging van loon (3271, 6068).

Timmerlieden en metselaars. Op initiatief der patroons-vereeniging voor bouw- en aanverwante vakken is met 1 Augustus 1891 het standaardloon van 16 cents op 18 cents per uur gebracht (1013—15, 1151, 1537—39, 2654, 2972).

Bij aangenomen werk wel eens 21 à 22 cents per uur (2656).

Het aangenomen werk evenwel is nadeelig voor den werkman, omdat hij zich daardoor zooveel

sterker moet inspannen en later blijven, maar ook voor den patroon, omdat er slechter werk gemaakt wordt. „Kan ik ze bij aangenomen werk half bedonderen, dan lap ik het hem”, zeide o. a. een metselaarsknecht (1545—47).

In het timmervak wordt weinig beneden standaardloon gewerkt (1144).

Smeden. Standaardloon: 16 cents per uur. Op de fabrieken te Haarlem is het 18 à 20 cents (1223—25). Soms wordt ook 14 à 18 cents gegeven naar bekwaamheid (2593).

Getuige Graaff verklaarde, dat een volwassen smidswerkman gemiddeld het gansche jaar f 10.— per week verdiende (1982).

Steenhouwers. Standaardloon: voor volwassenen 20 cents; de jongens van 18 en 19 jaar krijgen 15 à 16 cents (1055, 1295—96, 6706). Getuige Baas betaalt gemiddeld f 3 à f 3.50 per dag. In het buitenland wordt voor ongeveer f 2.60 in uurloon gewerkt (6713—16).

In Haarlem wordt veel werk aangenomen en met premies gewerkt. Aan een ploeg van 5 of 6 man wordt een gulden in de week meer loon gegeven; „dat zijn dan de zoogenaamde voorvechters of vriendjes, die door de anderen moeten bijgehouden worden” (1057—62).

Het loon der steenhouwers is hooger dan van andere werklieden. Getuige De Nobel beschouwde dit als een voorrecht, dat hun geschonken werd, omdat zij minder oud worden (1065—68). Zelden wordt een steenhouwer 50 jaar (1069).

Van het standaardloon wordt wel afgeweken. „Tal van concurrenten laten voor een appel en een ei werken en betalen dan hunne werklieden minder of knoeien met het werk” (1302, 1303).

Kamerbehangers en stoffeerders. Standaardloon: 16 cents per uur, soms wordt hooger loon gegeven, 17, 18 à 21 cents (1589, 1654, 5570). Getuige Van Bilderbeek verdiende ongeveer f 550.— 's jaars (5571).

Meubelmakers. Standaardloon: 17 en 18 cents per uur. De loonen loopen evenwel nogal uiteen, 17 à 21 cents per uur (1642—43, 1765, 2208—10, 5427). Getuige Holster klaagde over geringe verdiensten (1656). Het laagste loon wordt uitbetaald door getuige Van Gemund en bedraagt 17 cents (1913—25).

Een enkele maal wordt in het meubelmakersvak op stuk gewerkt, niet ten gerieve van het werkvolk, dat zich meer voor daggeld verklaarde. Het stukloonstelsel, ook in het meubelmakersbedrijf, „is „nadeelig voor de menschen, die zich stuk werken, en voor het werk, dat slecht en slordig verricht wordt.” Get. Hoogeveen meende, dat stukloon op den duur het loon drukt, omdat iemand, die jaar op jaar hetzelfde stuk maakt, daarin zoo handig wordt, dat hij het voor minder doen kan dan een ander, met wien dit niet het geval is (1777, 2207, 7207—10).

Loodgieters. Standaardloon: 17 cents per uur. Het loodgietersvak is een gevaarlijk vak, meestal dakwerk; het wordt daarom goed betaald (2037—40, 3013). Een meesterknecht had een vast weekloon van f 15.— 's weeks (3013).

Schoenmakers. Dikwijls stukwerk. Ook vast weekgeld naar bekwaamheid f 3.—, f 6.—, f 10.— à f 12.— (1366—72, 1726—37).

Kleermakers. Gewoonlijk stukwerk f 7.— à f 14.— per week; ook wel f 30.— in drukke tijden (2854—60). Getuige Davidson meende, dat f 14.— het minste was (6513—17). Op het atelier wordt ook tegen een uurloon van 15 à 20 cents gewerkt (6487).

Glasslijpers. 14 à 17 cents per uur (4210, 4677).

Sigarenmakers. Standaardloon bestaat in het sigarenvak te Haarlem niet. Stukloon f 10.— à f 15.— 's weeks. Gemiddeld wordt het loon berekend op f 7.— à f 8.—. Het weekloon moet gewoonlijk verminderd

worden met het geld voor den jongen; naar bekwaamheid *f* 1.50 à *f* 2.—. Zonder een jongen zoude met hard werken *f* 9.— verdiend kunnen worden. In verband met de afschaffing der bosjesjongens is het loon gestegen. Soms wordt, behalve op de fabriek, ook nog tehuis door de sigarenmakers gewerkt, waardoor nog iets bij verdiend wordt (2111—26, 3309—17, 3377—89, 7392).

Het werken met den vorm en zonder bosjesjongen is minder voordeelig (7388).

Boekbinders. 10 à 12 cents. Ook weekloon *f* 3.50 à *f* 11.—. De knechts, die *f* 3.50 verdienen, zijn jongens van 18 jaar ongeveer (2285, 2897—2904, 3230). Door het achteruitgaan der prijzen zijn ook de loonen gedaald (3249).

Boek- en Courantendrukkers. Uurloon: 8 à 18 cents; hetgeen een weekloon vertegenwoordigt van *f* 4.80 à *f* 10.80. Het minimumloon van gehuwden bedraagt *f* 7.80 (3052, 3565—70, 6528—30).

Zetters. *f* 9.— à *f* 14.—. Gemiddeld *f* 11.50 weekloon, berekend per stuk, per regel, per vierkant of per duizend „n's" (d. i. per half vierkant) (636, 3428—29). Ook wel uurloon 12 à 18 cents. (3071).

Plaatdrukkers per stuk. Zeer verschillend naar bekwaamheid *f* 12.— à *f* 15.— per week (6305—08, 6318). Met een jongen *f* 16.— à *f* 18.— (6314). Voor nachtwerk *f* 0.10 extra (6306).

Lettergieters. Stukloon gelijkstaande met uurloon van 21 ct (3461). Het slijpen der letters wordt betaald met 5½ cent per 1000. Voor het slijpen van 100,000 letters wordt 25 cent premie gegeven (3536—44).

Steendrukkers. *f* 14.— à *f* 18.— per week. Voor elke 20,000 druks per week *f* 1.— premie, voor 24,000 *f* 1.25 en voor 30,000 *f* 1.50 (3635—38, 6571). Meest stukloon. Soms wel *f* 50.— per week; zij, die dat weekgeld verdienen, zijn artisten (6573).

Beltwerkers der gemeente-reinigingsdienst 13 cents per uur *f* 8.50 à *f* 9.—. Voor ongehuwde knapen *f* 4.— en *f* 5.— (3681—84). Voor hen, die in de stad werken, komen daar nog bij kermis- en nieuwjaarsfooiën (3686) en vrij cokes. De tonnenlieden en de hulp-ophalers ontvingen minder fooiën dan de voerlieden (5232, 5233).

Gasfabriek. Stokers *f* 14.75 en *f* 0.35 voor brandstoffen. Sommigen hebben *f* 13.25 (3937, 3938).

Stoomverfabriek. Smid *f* 10.—. De overige werklieden *f* 8.50 à *f* 14.—. Vroeger premiën, nl. „vaatjesgeld"; sinds de fabriek geen winst afwerpt, zijn zij afgeschaft (3740—49).

Twee getuigen verklaarden, dat in die fabriek 8 à 9 ct. per uur werd uitbetaald, hetgeen door een werkman aan die fabriek en door den vroegeren directeur ontkend werd (3747, 5090—93).

Rijtuigfabriek der firma Beynes. Het stelsel van aangenomen werk, en daarnaast dat van urengeld, naar bekwaamheid. Iedere week wordt bij wijze van voorschot het urengeld uitbetaald. Het overgeld wordt verstrekt een week nadat het werk is afgelopen.

Smeden en vuurwerkers verdienen 17—21 cents.

Bankwerkers „ 13—16 „

Schilders en zadelmakers „ 14—16 „

Het overgeld wordt gemiddeld op ¼ geschat, zoodat 16 cents 20 cents worden (5343—46). Sommige getuigen verklaarden, dat het overgeld nooit meer bedragen mocht dan 25 à 30 pct. Getuige Beynes verklaarde dit feit door de mededeeling, dat wanneer het tarief, dat te voren wordt opgemaakt, feitelijk te hoog is, hetgeen bij het maken van een nieuw werk wel eens het geval zijn kon, dat tarief wel eens verlaagd moest worden. Van een telkens verlagen was evenwel geen quaestie (5345; zie ook 3976—88, 764—71).

Machinefabrieken. 15 à 23 cents per uur, met stukwerk tot 25 pct. toe, soms wel 50 pct. (4872), *f* 15.— per week; *f* 12.33 de metaaldraaiers. De sjouwers 14 centen (4015—19, 4131, 4869, 4927).

Haarlem.

Zeepfabriek der firma Swens. Vast weekgeld *f* 6.— à *f* 10.— (4087, 6002).

Het personeel deelt in de winsten der fabriek $\pm$ *f* 10.— of *f* 20.— per jaar, gewoonlijk 2 pct. van het loon in het geheele jaar (4088, 6007). Verder geen premie noch overuren (6008).

Werkplaatsen der Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij. Het loonstelsel der maatschappij is uurloonstelsel met premie voor overwerk. De loonen varieeren van 2 tot 21 cents. De sjouwers hebben 12 cents, de voorlieden 30 cents. Het gemiddelde loon over de geheele werkplaats bedroeg in 1890 $13\frac{8}{10}$ cents per uur. Door het stelsel van aangenomen werk verdienen 80 pct. en 90 pct. der werklieden een overgeld van 20 pct. tot 35 pct. boven hun loon. Gemiddeld heeft in het laatste jaar de totaalsom van loon en premie per werkman *f* 570.— per jaar bedragen.

Het vaststellen van den akkoordprijs heeft in overleg met de werklieden plaats (6417—21). Een premie wordt gegeven wanneer een of ander werk goed verricht wordt. Zoo heeft een ploegbaas gemiddeld *f* 150.— 's jaars aan premie, zoo krijgen b. v. de wagenlichters een premie voor 't zuinig gebruik der smeermiddelen. De premiën worden, als het de moeite waard is, op een spaarbankboekje ingeschreven, soms wel tot een bedrag van *f* 150.— à *f* 200.— per jaar. Er zijn er, die *f* 800.— op zoo'n spaarbankboekje belegd hebben (6437).

(Zie ook 4259—68).

Er wordt 20 pct. meer betaald voor gewonen nachtarbeid en 25 pct. voor dien arbeid, welke dag en nacht wordt voortgezet (6413).

Haarlemsche Katoenmaatschappij. Handdrukkers: *f* 12.— à *f* 13.— per week (4370, 4434). Roodververs: *f* 12.— à *f* 15.— per week. Nachtwakers: *f* 1.50 per nacht (4385). Het loon is met 10 % verhoogd, met het oog op de concurrentie elders. (4434, 5173). Bovengemeld loonsbedrag is vastgesteld na de verlaging. Ook worden enkele gratificatiën toegekend (5173).

Caoutchouffabriek der Gebr. Merens. 17 cents per uur, hetgeen *f* 11.56 per week maakt (4475) en 40 cent premie (4494). Te Amsterdam was het loon *f* 15.—. De kosten van levensonderhoud te Amsterdam echter waren evenredig duurder (4477).

Bierbrouwerijen. Uurloon: 11 à 18 cents (418).

Broodfabrieken. In de fabriek „de Volharding”. De meesterknecht *f* 14.50, de ovenist *f* 13.50, de bankwerker *f* 12.50 en de middenman *f* 9.— à *f* 10.—; bovendien 15 cents voor overuren; het brood 1 % goedkooper dan aan particulieren en met Nieuwjaar eene gratificatie in verband met de winst der fabriek; *f* 2.50 à *f* 5.— (5303—10, 5688—89).

In de Haarlemsche broodfabriek: ovenist *f* 11.50, bankman *f* 10.50 en deegmaker *f* 11.—; waarbij aan overwerk gemiddeld per week voor den ovenist *f* 1.17, bankman *f* 0.80, deegmaker *f* 2.67 5773—77, (7290).

In de bakkerijen van getuige Schagen te Haarlem, Monnikendam, Zaandam, Halfweg en Haarlemmermeer deelt het personeel in de winst. De getrouwde knecht verdient *f* 13.— en een ongetrouwde *f* 2.— à *f* 5.— met kost en inwoning 's weeks (7047, 70). De winst wordt verdeeld op de volgende wijze: 15 % voor de werklieden, $42\frac{1}{2}$ % voor den patroon en $42\frac{1}{2}$ % voor de zet-bazen (7072, 7100).

Fabriek van verduurzaamde levensmiddelen. De blikslagers 14 cents per uur, benevens een premie gemiddeld *f* 40.— à *f* 50.— per jaar en een deel der fooienpot (5820—24).

Margarineboter-fabriek. 14 cents per uur; voor overwerk 18 cent; gewoonlijk *f* 10.— 's weeks (5889—5890, 7352—54).

Bleekerijen. De meiden werkzaam op de bleekerijen te Haarlem wonen gewoonlijk bij den bleeker in. Loon zie bl. 16. In de buitenbleeken te Heemstede en Bloemendaal krijgen ze kostgeld (6838, 7101, 7494). Een bleekersknecht verdient f 8.— vast (5952), soms ook minder f 3.25 à f 6.— (7505, 7506).

Stoom-, wasch- en bleekinrichting van Van Dieren Bijvoet te Bloemendaal. De mannen f 8.— à f 14.— (6937).

Likeurstokerij en azijnmakerij van K. W. Schönhuth f 8.— à f 12.— per week. Overwerk 15 cent per uur (7321, 7590).

Losse sjouwers. Zeer ongelijk. Soms niets, soms zeer hooge loonen f 18.— à f 20.— per week of f 3.— of f 4.— per dag (6056—57, 6812—18).

Getuige Schrijnder meende, dat een sjouwer, los werkman, „die niet aan de zuip is en een knappe vrouw heeft, er het geheele jaar door, best van kon komen”. (6063).

Ook onder de timmerlieden waren er gezellen, die van patroon tot patroon gingen. Getuige Kruyff keurde dit niet af, daar de patroon, die geen werk heeft, „den werkman toch niet in een glazen kastje zetten kan” en de werkman van de gelegenheid gebruik moet kunnen maken bij gebrek aan werkkrachten, hooger loon te bekomen” (2658—59).

In die bedrijven, waarin de arbeidsduur in winter- en zomertijd verschillend is, verschilt uit den aard der zaak ook in die jaargetijden het loon (2041, 3009—11).

b. Naleving der wet van 5 Mei 1889, (Stbl. no. 48.)

Sedert het in werking treden der wet zijn door den Burgemeester van Haarlem tot en met 30 Juni 1891, 1902 arbeidskaarten afgegeven. Daarvan zijn er 1074 vervallen door het eindigen der arbeidsbetrekking of door het bereiken van den 16-jarigen leeftijd der betrokken jeugdige personen. Het getal geldige arbeidskaarten op 30 Juni 1891 bedroeg 828 verdeeld over ongeveer 300 patroons, en het getal der door de wet beschermde vrouwen en meisjes boven de 16 jaar, dat evenwel niet met juistheid is op te geven, werd geschat op 300 (4).

De Burgemeester verleende aan de politie-ambtenaren een doorlopende machtiging tot het bezoeken van fabrieken en werkplaatsen, naar aanleiding van art. 19 der arbeidswet, alinea 2 (31).

Van 1 Januari tot 30 Juni 1891 was 20-maal aan werkgevers vergunning verleend volgens art. 5, alinea 3 der wet, om gedurende twee achtereenvolgende dagen langer te mogen werken dan geoorloofd is. Vooral hadden modemaaksters aan deze vergunning niet altijd genoeg, die dan naar den Commissaris der Koningin werden verwezen (32—35).

In het algemeen meende de Burgemeester de overtuiging te kunnen uitspreken, dat de bepalingen der arbeidswet omtrent arbeidsduur en rusttijd te Haarlem behoorlijk werden nageleefd. Enkele contraventiën, speciaal in kleerenbleekerijen, waren wel is waar op aanwijzing van den Inspecteur van den arbeid geconstateerd, doch aan de meeste aanmerkingen is spoedig voldaan, en meestal bleek het dat de menschen te goeder trouw in dwaling waren geweest (8).

Ook bij de kleine ambachten, behangers, enz. (16—18).

Dit oordeel werd door andere getuigen bevestigd ook met betrekking tot den arbeid van vrouwen en van kinderen beneden 12 en 16 jaren (494, 579, 604, 997, 1114, 1220, 1639, 1814, 3630, 5444, 5466, 5848, 6110, 7411, 7552—7553). Voor de invoering der wet werd, door dezen dikwijls tot 's avonds laat

gearbeid (604, 1220, 1638, 5443, 5849, 5986, 6228), en werden kinderen van beneden 12 jaren op de fabrieken als arbeidskrachten toegelaten (4347).

Ook bij den bloembollenhandelaar H. Polman Mooi, gaan de arbeidsters om 7 uur 's avonds naar huis (5617).

Ook op de bleekerijen (5950, 6340, 6611, 6885, 6916).

Getuige v. d. Aar verklaarde, dat op enkele bleekerijen het wel eens later dan 7 uur 's avonds werd (5951); door andere getuigen werd dit bevestigd, althans tot kort voor dat het onderzoek door de afdeeling te Haarlem plaats vond (6909—6915, 7511—7516).

Getuige Longepe verklaarde, dat zij tot op den dag waarop zij aan haar patroon gezegd had dat zij voor de Enquête-commissie verschijnen moest, later dan tot 7 uur 's avonds had moeten werken (7112—16).

Getuigen v. d. Wijde, voorzitter der Afdeeling van het Algemeen Nederl.-Werkliedenverbond, en Taekema waren van oordeel, dat de groote bazen de wet wel naleefden, maar dat door kleine bazen het voorschrift, volgens hetwelk de arbeid na 7 uur 's avonds door jongens beneden 16 jaar, verboden is, overtreden werd (834, 2748).

Getuige de Clercq verklaarde, dat van kleine werkplaatsen dikwijls klachten werden gehoord, dat jongens en meisjes te lang moesten werken (5044—5047).

Andere getuigen deelden gevallen van wetsovertreding mede, en meenden dat jongens zelfs beneden den leeftijd van 12 jaren dienst deden bij houders van brooddepôts (160, 385, 832) en winkeliers (186).

Ook door jongens beneden de 16 jaar werd wel langer gewerkt dan tot 's avonds 7 uur; in de sigarenfabrieken (2137—2143, 7412, 7556); in de drukkerijen, zonder behulpzaam te zijn bij het vouwen en drukken van een courant (3060—63, 3577—89); en bij behangers (5584).

Getuige Weijll klaagde over de niet-naleving der wet op ateliers, waar naaisters werkten, zeer ten nadeele der industrie. „Geen Inspecteur bemoeit er zich mede” (6232). Zie ook (7163).

Getuige Bronkhorst handelde als of er geen arbeidswet bestond (6747—54). Vanwege het gemeentebestuur was nooit iemand bij hem op de werkplaats geweest (6756—57, 2747). Evenmin op de bleekerij van getuige van Kimmernaede (6888). Zie ook (6923—25). Evenmin in de sigarenfabriek van getuige Van Liemt, waar $1\frac{1}{2}$ jaar door jongens na 7 uur 's avonds gewerkt was (7409, 7555—56), en evenmin op de bleekerij van getuige Van Kessel (7516).

Tegen de werking der arbeiderswet werden door enkele getuigen de navolgende bedenkingen gemaakt. De Burgemeester meende, dat ten onrechte aan den Inspecteur van den Arbeid de bevoegdheid was onthouden zelf proces-verbaal op te maken en dat ter verzekering van de gelijkheid in de toepassing der wet, niet zooals thans het geval was, de hulp van gemeente- en rijks-politie behoorde te worden ingeroepen (8—15). Voorts, dat de wet niet gunstig werkt voor kleine industrieën, waar zeer goed onbeduidende werkzaamheden door kinderen zouden kunnen worden verricht, zonder schade voor hen zelf, en tot groot voordeel van het huishouden (19). Het ideaal om het opgroeiende geslacht van ambachtslieden in de gelegenheid te stellen 's avonds nog wat te leeren, wordt toch niet bereikt. Een 25-jarige ondervinding had den burgemeester geleerd, dat jongens geen lust hebben na afloop van het werk naar school te gaan. Een gevolg van het staken van den arbeid om 7 uur is, dat de jongens thuis minder inbrengen, en echte straatslijpers worden (19—25). En eindelijk, dat de wet dikwijls in een bespottelijk daglicht wordt gesteld, wanneer hoogst onbeduidende ongevallen ter kennis van den burgemeester worden gebracht (37). De wet is te algemeen en had alleen ernstige gevallen moeten omschrijven (39).

Ook door andere getuigen werd niet gunstig geoordeeld over de bepaling der wet, dat niet langer dan tot 7 uur mocht worden gearbeid. „De jongens en meisjes moeten niet zoo vroeg vrij zijn, zij gaan „toch niet naar huis, en haar verblijf op straat geeft aanleiding tot losbandigheid. Men moet maar eens „zien, wat er 's avonds in de straten van Haarlem voorvalt.” (264, 376—79, 501—505).

Ook de bleekerijstand, die in Haarlem groot is, klaagt in dit opzicht over de wet (2356). Ten opzichte van een lijnwaadwasscherij, zie (705).

Door getuige De Breuk werd de bedenking geopperd tegen de bepaling der wet, waarbij verboden wordt dat eene vrouw eerst 4 weken na hare bevalling te werk mag komen, want daarvan kan een gevolg zijn, dat de patroons misleid worden (5853).

Hoewel niet van groote beteekenis, had de wet in de fabriek van getuige Swens toch vermindering van de productie ten gevolge gehad (5987).

Zie ook getuige Binger (6561).

Getuige Weyll meende, dat de meeste naaisters werk mede naar huis namen, en dan halve nachten werkten, zoodat zij, zeer ten nadeele van het werk, half uitgeslapen op het atelier kwamen (6241).

Anderen hadden voor hun bedrijf geen schade ondervonden van de werking der arbeidswet (6891, 6931) en keurden de bepaling, dat om 7 uur het werk moest gestaakt worden, heilzaam (2749), in het bijzonder voor die kinderen, die goed willen en huiselijken zin hebben (6934).

Vele getuigen klaagden over de werking der arbeidswet niet, en spraken over haar een gunstig oordeel uit (379—83, 582, 705, 1963, 2359, 3064, 4720).

Zeer vele getuigen wenschten nog een stap verder te gaan met betrekking tot den **minimum-leeftijd** van 12 jaar, en het verbod van arbeid uit te strekken tot het 13de, 14de, sommigen zelfs tot het 15de en 16de jaar (398, 479, 708, 731, 828, 1042—44, 1214—19, 1274, 1347—50, 1684—87, 1972, 2144, 2270, 2469, 2530, 3024, 3223, 3422, 3550, 3626, 3803, 4134, 4532, 4666, 4716, 4743, 5052, 5134, 7187—90); ook niet-tegenstaande de financiële bezwaren voor het gezin, welke aan zulk een verbod verbonden waren (1044, 1347, 1685, 2569).

Andere getuigen meenden met het oog op die financiële bezwaren, dat uitbreiding van den minimum-leeftijd van 12 jaar *niet* wenschelijk te achten was (136, 1181, 1487—90, 3404, 3405, 4915, 6289), en in het sigarenvak met het oog op het aanleeren van het vak (4716).

Getuige Van Damme meende, dat bij uitbreiding van den minimum-leeftijd de loonen der arbeiders zouden stijgen (4745).

Getuige Van den Berg, arts, erkende de wenschelijkheid van beperking van den arbeidsduur bij de wet tot 11 uur daags, ook voor jonge mannen beneden de 18 jaar (2531).

Getuige De Clercq sprak de meening uit dat door invoering van een verbod van arbeid beneden de 14 jaren, de invoering van leerplicht onnoodig zoude blijken te zijn (5053).

c. Arbeid van jongens en meisjes.

Aard van den arbeid.

In verschillende fabrieken en werkplaatsen worden te Haarlem jongens en meisjes beneden den leeftijd van 16 jaren als arbeidskrachten gebruikt.

Aan de Haarlemsche Katoenmaatschappij (194, 5130) moeten de jongens, die voor werkman worden opgeleid, het garen fitsen, d. i. de strengen garen aftellen en tot groote bundels samenvoegen; bij de handdrukkerij hebben de kinderen niets anders te doen, dan de chassis met verf in te smeren. Het eerste eischt groote vlugheid en vaardigheid met de vingers, ten einde niet door ruwheid den draad te doen breken; het andere bestaat in het helpen van den handdrukker (5142, 5143, 5145).

In de zeepfabriek halen de meisjes de ruige kantjes van de geperste stukken zeep, de jongens zetten de vormen in elkaar, halen de zeep, die geperst moet worden, en roeren de zeep, die langs den kouden weg wordt gemaakt; een zeer gemakkelijk werk (208, 2464, 4068, 4069, 5963, 5992).

Haarlem.

Op de drukkerijen en lettergieterijen bestaan de werkzaamheden der jongens in het afbreken van den knop, het opzetten van de letters op den haak en het slijpen der letters, en in de zetterij het distribueeren der letters, en het pletten der gedrukte vellen (590—97, 3049, 3409, 3415, 3480, 6313, 6523). De jongens beginnen ook wel met loos te zetten en kleine stukjes in te leggen (595, 3554).

Ook worden jongens gebruikt in de boekbinderijen (2878), in de steendrukkerijen (6560), in de machinefabrieken (4044, 4833, 4910), in de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorweg-maatschappij, als leerlingen, krachtens contract (3842—45, 4247, 6369) en bij de bakkers (189).

Zij worden gewoonlijk gebruikt voor licht werk. Ook in de verschillende ambachten doen zij dienst, als loopjongens, om den boel op te ruimen, boodschappen te doen, of voor gemakkelijk en lichtwerk (990, 1034, 1863, 2160, 2588, 4528, 4664, 6287, 6746).

In het sigarenvak zijn de jongens helpers, die alles aandragen; „zij brengen den boel af en aan” (2107, 3367, 4703, 7386, 7533). De jongens moeten vaak ook strippen d. i. de tabak gereed maken voor het bewerken, en bosjesmaken, d. i. het maken van het binnenwerk 3303, (4705).

In de sigarenfabricatie is in de latere jaren eene belangrijke verandering gekomen, en wel dat in plaats van het handwerk, meer met vormen gewerkt wordt. Daarmede staat in verband de afschaffing der bosjesjongens (3359).

In de matrassenfabrieken worden jongens gebruikt voor het wolven van paardenhaar en het nitpluizen van zeegrasmatrassen (6773).

In de ateliers der manufacturenmagazijnen, der naaisters, in de fabriek van gereede katoenen garens en ook op de bleekerijen worden bij den arbeid meisjes van 12, 13 en 16 tot 23 jaren gebruikt (5490, 6226, 6617, 6653, 7000, 7157).

Gewoonlijk komen de kinderen op hun 12de of 13de jaar op het werk (1033, 1173, 1212, 1270, 1345, 1365, 1432, 2849, 2879, 3023, 3132, 3320, 3418, 4177, 4205, 4713, 4911, 5131, 5964, 6653).

Sommige getuigen namen de jongens in dienst liefst boven de 14 jaar (1969, 2054—56, 2792, 3548, 7188), ook omdat zij van oordeel waren dat zij op 12-jarigen leeftijd nog op school behooren (2794).

In het metselvak komen de jongens in den regel niet voor hun 17de of 18de jaar, na van 12 jaar af op de een of andere fabriek werkzaam te zijn geweest (1516, 2986). Getuige Randoe nam geen jongens beneden de 16 jaar aan, omdat de ervaring hem geleerd had, dat men van jonge jongens meer last dan nut had (2198). Ook getuige Schouten meende, dat met jongens van 12 jaar niet veel te beginnen was (4205). Getuige Holst oordeelde dat de toestand der ouders dikwijls zóó is, dat men de bepaling der wet, om ze niet jonger dan 12 jaar aan te nemen, somtijds wel moest bejammeren (4912).

Voor sommige industrieën zoude het zeer wenschelijk zijn, dat zij later begonnen en langer onderwijs kregen, maar aan den anderen kant, zoude het toch jammer zijn dat meer ontwikkelden werk moesten doen, hetwelk niet met hunne ontwikkeling strookte, waardoor zij ontevreden zouden worden. Voor het machinevak is een jongen van 12 jaar ontwikkeld genoeg (4914, 4915).

Getuige Kwekkeboom achtte het wenschelijker dat de jongens op hun 12e jaar met den arbeid begonnen (2880).

Anderen waren van oordeel, dat zij na tot 14 jaar op school te zijn geweest, nog even goed hun vak zouden kunnen leeren (1816, 2202, 2567, 2798, 4208, 7190). Zij zijn dan handiger en begrijpelijker (6565).

Zoo ook getuige v. d. Poll. Volgens hem was het alleen een geldquaestie, want zulke kinderen verdienen van hun 12e tot 15e jaar 25 à 45 cent per dag (5143). Zie ook getuige Binger (6564, 6565).

De meisjes uit de fabrieken gaan meestal na hun 16e jaar in den dienstbaren stand 2466—70, 4081.

Volgens getuige Swens blijven zij dikwijls liever op de fabriek, omdat zij aldaar meer verdienen, en meer vrijen tijd hebben na de fabrieksuren (5978).

Arbeid van vrouwen.

Arbeid van vrouwen komt te Haarlem o. a. voor:

op de bleekerijen (6338, 6609, 6836, 6871, 7102), en op de stoom-wasch- en bleekinrichting te Bloemendaal (6896);

in de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij (5130). De vrouwen bewerken met een plaat en een hamer de effen stukken goed of vullen de bloemen in. Deze arbeid wordt staande verricht (4438—42, 5151). Het aantal vrouwen, welke aldaar werken, is gering, een paar gehuwden en 4 ongehuwden, waarvan 2 handdruksters (5146);

in de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen, waar zij koken en innaken, evenwel slechts van Mei tot October of November (5463);

in den bloembollenhandel, waar de vrouwen de bollen pellen en pakken (5609—13);

bij de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, als rijtuigschoonmaaksters (6106). Volgens getuige Hoog behooren deze tot de minste soort (290).

Voorts werken er vrouwen beneden de 25 jaar op de garenfabriek van den heer Bispinck, alwaar zij het garen op kaartjes, kluwen en klosjes winden en ook twijnen (6651, 6996); en eindelijk uit den aard der zaak op de ateliers der mode-magazijnen, meest ongehuwden (6222—25).

Het werk op de bleekerij werd door getuige Longepee „een slavig werk” genoemd. Een burgerdienst werd voor veel fatsoenlijker gehouden, omdat men er meer leerde, wat later voor een toekomstige huisvrouw noodig is. Het is bovendien een zeer vermoeiend werk (6881, 7142—45).

Getuige v. d. Poll verklaarde zich een tegenstander van vrouwenarbeid op de fabriek, „maar men kan er soms niet buiten omdat sommigen, als kind op de fabriek gekomen, zijn blijven hangen. (5146).”

Getuige Taekema wenschte iederen arbeid van gehuwde vrouwen door de wet verboden te zien, want deze arbeid werkt hoogst nadeelig op den toestand van het gezin. „Wanneer de man 's avonds te huis „komt, en het huishouden moet dan nog gedaan worden, dan is het te begrijpen dat hij er uitloopt” (2763).

Redenen, waarom de arbeid van vrouwen en kinderen juist aan hen wordt opgedragen.

De redenen, waarom vrouwen en kinderen bij den arbeid gebruikt worden, moeten gezocht worden aan de eene zijde in de goedkoopere arbeidskrachten, welke deze opleveren (5143, 5147), en aan de andere zijde, omdat de verdiensten, welke zij inbrengen in het gezin moeielijk gemist kunnen worden (4912).

Het vrouwenpersoneel bij de Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij is allengs verminderd. In den regel worden daarvoor vrouwen genomen van werklieden, die men helpen wil. Getuige Sloot zag in vrouwenarbeid geen bezuiniging (6479—80).

Met het oog op de groote vlugheid en vaardigheid met de vingers, welke in de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij vereischt worden, komen vooral kinderen in aanmerking.

Met het oog op goedkoopere arbeidskrachten worden vooral in het schildersvak te Haarlem, door schilders die veel aangenomen werk hebben, kinderen gebruikt van 16 en 17 jaar. Bij een loonstandaard van 16 cent werken zij dan voor 10 tot 13 cent per uur (1433—42, 6140—66).

Behalve misschien in het sigarenvak zoude de arbeid van jonge kinderen van 12 tot 14 jaren in meeste bedrijven kunnen gemist worden (4703—16).

Loon.

Het loon der bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes verschilt in de onderscheidene bedrijven niet veel.

In de boekbinderij verdienen de jongens van 13 à 14 jaar per week *f* 0.50 à *f* 1.50 (2893, 3210).

In de drukkerijen *f* 0.75 (3552); enkele 3 of 4 cents per uur (6528).

In het sigarenvak, hetzij als bosjesjongen of als stripjongen of als helper *f* 0.50 à *f* 2.— per week. (3310, 3319, 3370, 4712).

Ook in de verschillende ambachten *f* 1.— en hooger naar bekwaamheid (1640, 4209).

In de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij verdienen de kinderen van 14 en 15 jaar 25 à 45 cents per dag (5143).

De meisjes in de ateliers der magazijnen van manufacturen *f* 0.75 à *f* 1.— daags. (6242).

In de zeepfabriek der firma Swens: *f* 0.75 à *f* 2.50 (6002). Een deel der winst wordt voor de kinderen op de spaarbank geplaatst.

Op de azijnfabriek een jongen: *f* 4.— (7321).

Aan de vrouwen betaalt de Haarlemsche Katoenmaatschappij *f* 7.— à *f* 8.— per week (4448).

In de fabriek van verduurzaamde levensmiddelen van den heer De Breuk 8 à 15 ct. per uur (5477, 5478, 5842).

De naaisters in de ateliers verdienen *f* 1.— à *f* 6.— 's weeks. Ook wel 5 à 15 cts. per uur of *f* 0.75 à *f* 1.— per dag (5513—16; 6242, 6246—48, 7168—75).

In den bloembollenhandel: *f* 3.60 's weeks, ook *f* 0.75 daags (5611—16).

In de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorweg-maatschappij de rijtuigschoonmaaksters *f* 1.— daags met 30 % overgeld (6108).

Op de bleekerijen: *f* 2.75 à *f* 3.75 per week met kost en inwoning, of *f* 1.— à *f* 1.25 daags zonder inwoning met of zonder kost (6347, 6615, 6842, 6843, 6937, 7501, 7502. De kost wordt op *f* 3.50 à *f* 4.— geschat (7506).

In de fabriek van gereede katoenen garens te Bloemendaal *f* 7.— à *f* 8.— 's weeks, de kleine meisjes *f* 3.50 à *f* 4.— (6649, 7024—7026).

In de stoom-, wasch- en bleek-inrichting; de waschvrouwen *f* 6.— zonder kost (6937).

d. Lichamelijke, verstandelijke en zedelijke toestand van bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes.

Over het algemeen luiden de verklaringen omtrent den verstandelijken en zedelijken toestand der bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes niet gunstig.

De verstandelijke ontwikkeling is over het algemeen gering. Vooral de ontwikkeling der jongens was volgens getuige Hoog „ellendig”. Het verschil tusschen jongens en meisjes werd geweten aan het getrouwer schoolbezoek der meisjes (248—250).

Ook getuige Oostenbroek meende, dat de lust om te leeren bij de jongens niet groot was; men moet soms de handen ineens slaan over hunne domheid, en vooral hun brutaliteit: „als een knecht wat

tegen hen zegt wat hun niet bevalt, zeggen jongens van 12, 13 jaar al spoedig: „loop naar den bliksem” (3211, 3212). Zie ook getuige Kerrebijn in vergelijking met vroeger (4667).

De ervaringen van getuige Graaff, hoofd eener openbare herhalingschool, waren omtrent de ontwikkeling der leerlingen, die de lagere school eenigen tijd verlaten hadden, hoogst bedroevend (984, 5965).

Zoo ook getuigen Uitendaal en Nobels. Op 12-jarigen leeftijd kunnen de jongens op zijn best lezen en schrijven (1217, 3550). Getuige Hoog was van oordeel, dat vooral het fabrieksleven nadeelig werkte op de meisjes. „De oprichting van een fabriek achtte hij een grooter nadeel dan dat de halve stad afbrandde. „Eene fabriek is een kweekplaats van krachtelooze mannetjes” (255).

Dit oordeel was gedeeltelijk ook dat van getuige De Kock. In den laatsten tijd evenwel wordt er nog al wat voor de ontwikkeling gedaan (369).

Volgens getuige Taekema stond de fabriek van den Heer Van de Poll met betrekking tot de zedelijkheid der meisjes slecht aangeschreven. Doch niet alleen daar, „maar overal was de onzedelijke taal vreeselijk, welke men hoort” (2761—62). Zie ook getuige Schroër (5725). Zie ook getuige Hilbrander (2468).

Ongunstig was het oordeel van getuige Swens over den intellectueelen en zedelijken toestand zijner jeugdige arbeiders (5965); hoewel getuige Loran meende dat de zeepfabriek zich gunstig onderscheidde (210; zie ook 2464).

Getuige Hilbrander verklaarde, dat het fabrieksleven voor meisjes beneden de 16 jaar verderfelijker is voor de toekomst van de kinderen (2467). De fabrieksmeisjes stonden dan ook in het algemeen lager aangeschreven dan andere meisjes, b. v. dienstmeisjes; ook met de meisjes op de bleekerijen was dit het geval (260, 2466, 2475, 4194, 5729, 6903—5, 6643, 6881).

Een fabrieksarbeider wilde de toekomst zijner dochter op de fabriek er niet aan wagen, ook al kon zij er f 10.— 's weeks verdienen (2466). „Een goed werkman vertrouwt zijn kind niet aan de fabriek toe” (2475).

Ook andere getuigen verklaarden hunne meisjes liever niet op de fabriek te willen hebben (4199, 4431, 5729).

Volgens getuige Van Niel leeren de fatsoenlijke jeugdige arbeiders voor het meerendeel geen ambacht; het worden tegenwoordig allemaal heeren en juffrouwen (1870).

Volgens andere getuigen komt op de fabrieken niet altijd „van het fijnste soort” en „waar de ouders zoo weinig fatsoenlijk zijn, is het geen wonder dat de kinderen het ook niet zijn” (4079, 6019; zie ook 2474).

De fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij in haren tegenwoordigen vorm is beter (256). Getuige v. d. Poll meende, dat de oorzaak van den min zedelijken toestand der kinderen hoofdzakelijk aan de ouders moest geweten worden (5154). Dit laatste bevestigde de getuige Tushuizen, ook met betrekking tot de armoedige en gebrekkige kleeding der kinderen op de school (2303, 2304).

Getuige Bispinck sprak over de meisjes aan zijn fabriek een gunstig oordeel uit (7006).

Getuige Lans wees op het verderfelijke van dagdienstjes voor meisjes. „Die meisjes loopen soms om „8 of 8½ uur nog op straat, en zijn dan reeds zoo goed als verloren” (500—505).

Met betrekking tot medewerking der werkgevers met het oog op het godsdienstig onderwijs der jeugdige arbeiders viel over het algemeen niet te klagen (2436, 4215).

Van de schoolbibliotheken wordt een druk gebruik gemaakt. Ook door de ouders der kinderen worden de boeken gelezen (141—44).

In hoever en tot welken leeftijd bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes onderwijs hebben genoten en nog genieten.

Te Haarlem bestaat voldoende gelegenheid tot het genieten van onderwijs, ook kosteloos (97, 5968).

Vrij gunstig waren ook de verklaringen omtrent het schoolverzuim (113, 180); waar het schoolverzuim echter met den arbeid in verband stond, was het op de kosteloze scholen bij de meisjes grooter dan bij de jongens; gewoonlijk was de verhouding 3 tot 2 (116).

In het algemeen blijven de kinderen tot hun 12de jaar op school; enkelen tot 13 of 14 jaar (121, 181, 314, 726, 939, 1251, 2259, 4585, 6646); op den 12-jarigen leeftijd werd de school veelal midden in den cursus verlaten (122, 182, 479, 727).

De kinderen der minst goeuden gaan het vroegst weg (130).

Te Haarlem bezoeken velen na het verlaten der lagere school, de burgeravondschoon of andere avondschoon, of de kunstnijverheidsschoon (127, 238, 3025, 4075, 4214, 4538, 4692, 4713, 4857, 5332, 5971, 7190).

Bovendien bestaan er nog twee fabrieksschoon één voor jongens en één voor meisjes, in het leven geroepen door een dames-comité, en verder is eene inrichting geopend voor jongens der fabriek der katoenmaatschappij gedurende vier avonden in de week (198—209).

Deze schoon hebben het doel de jonge fabrieksarbeiders en arbeidsters 's avonds van de straat te houden (191).

Tot bijwoning der catechisatiën of leering wordt gewoonlijk des avonds om 8 of 9 uur, soms ook tusschen 12 en 1 uur, de gelegenheid gegeven (262, 316).

Het hoofd der openbare burgerschoon voor jongens en meisjes en van de openbare herhalingschoon te Haarlem, noemde de verstandelijke ontwikkeling der leerlingen, die zoowel openbaar als bijzonder lager onderwijs hadden genoten, zeer bedroevend. Van de 175 aspiranten, die zich bij hem voor de herhalingschoon hadden aangemeld, en die zich aan een zeer eenvoudig examen moesten onderwerpen, konden slechts 98 worden toegelaten. Van deze kregen de besten, in de hoogste klasse, bepaald herhalingsonderwijs; het waren meestal leerlingen, die de hoogste klasse van de openbare schoon hadden doorloopen en in het bezit van getuigschriften waren (934).

Als schoongeld werd door sommigen f 2.—, door anderen f 1.—, en weder door anderen niets betaald (955).

De openbare burgerschoon wordt bezocht door kinderen van werklieden, die een inkomen hebben van f 8 à f 900 'sjaars, dus van meesterknechts en chefs, en ook wel door kinderen van andere werklieden, wanneer het schoongeld voor hen betaald wordt. Schoongeld: f 20.— per leerling; voor meerderen uit het zelfde gezin f 15.— per kind (931).

Getuige De Clercq. was van oordeel dat de burgerschoon en de herhalingschoon niet zoo bezocht werden als het behoorde, een gevolg, meende hij, van te langen arbeidsduur (5057).

Ook getuige Jordens klaagde over de weinige medewerking van ouders en werkgevers in zake de herhalingschoon (28—30).

Het hoofd eener R. C. Par. jongenschoon voor on- en minvermogenden, klaagde over groot schoolverzuim. De jongens worden tusschen en na de schoontijden op allerlei wijzen gebruikt, waardoor het onderwijs zeer lijdt. Te Rotterdam, waar gemelde getuige eveneens werkzaam was geweest, waren de jongens flinker en betoonden zij meer energie (2247—2311).

Gemelde getuigen verklaarden eveneens dat het grootst schoolverzuim gevonden werd bij de laagste klassen der maatschappij. Hoe minder de ontwikkeling, hoe minder de belangstelling (965, 2253).

Middelen tot bevordering van behoorlijk schoolbezoek; behoefte aan wettelijke maatregelen.

Ter bevordering van behoorlijk schoolbezoek heeft de Plaatselijke Schoolcommissie te Haarlem per circulaire aan de verschillende werkgevers verzocht, geen kinderen in 't werk te nemen, die de school niet geheel hadden doorlopen (125, 239, 827). Vele werkgevers hebben aan dit verzoek voldaan (1174, 1973, 3214, 3551, 7189). Getuige Swens niet, omdat hij het onbillijk vond tegenover de kinderen (5966—5970). Soms wordt van de zijde der werkgevers het schoolgaan aangemoedigd (239, 999, 4077, 4693, 4713). Soms bekommeren zij zich er niet over (601—603, 827, 7008).

Het schoolbezoek tot 12-jarigen leeftijd werd door velen niet lang genoeg geacht en onderwijs tot het 13de of het 14de jaar, met invoering van leerplicht bij de wet aanbevolen (251, 397, 398, 940—43, 1557, 1684, 2151, 2270, 2476, 2578, 3550, 5134, 5939). Ook niettegenstaande het daaruit voortvloeiende financieel bezwaar voor vele ouders (252, 253, 399, 1558, 1685, 2271, 5941).

Getuige Graaff meende, dat de zedelijke weg ook goed en misschien beter was en hield niet van leerplicht, toch meende hij dat de wet-Van Houten bewezen had, dat dwang noodig is (942, 943).

Enkele getuigen achtten leerplicht tot den 12-jarigen leeftijd voldoende.

Getuige Jordens wenschte leerplicht voor de dagschool; voor de avondschoon was leerplicht onuitvoerbaar. Een jongen, die den geheelen dag gewerkt heeft, is ongeschikt voor avondonderwijs (23).

Getuige v. d. Poll meende dat een werkman, die lezen noch schrijven kon, weinig kans had om later b.v. meesterknecht te worden. Evenwel had getuige van alles dat verplichtend was, een verkeerden invloed opgemerkt (5134, 5135).

Andere getuigen verklaarden zich niet voor de invoering van leerplicht. Omdat geen heil verwacht werd van dwang (484), of met het oog op de financiële bezwaren (4588—90, 6239. Zie ook 136).

Getuige Vollemans meende: „hoe meer kunde men heeft, hoe slimmer men er aan toe is” (6290).

Enkele andere getuigen meenden, dat schoolbezoek boven de 12 jaar niet strikt noodzakelijk was (244, 1181).

e. Invloed van het arbeiden van gehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen op den toestand van het gezin.

Over het algemeen werd het arbeiden der gehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, met het oog op het gezin, afgekeurd. Wel achtte een enkele getuige het kwaad gering wanneer de vrouw geene kleine kinderen heeft of deze kan laten verzorgen door eene groote dochter, maar toch werd het beter geoordeeld, dat de vrouw in het huishouden bleef, want wat aan de eene zijde gewonnen wordt gaat weder aan de andere zijde verloren (293, 294, 490). Ook had deze arbeid nadeelige gevolgen op de kinderen, die straatlijpers worden. In den tijd dat de vrouwen bollen pellen, b. v. neemt het schoolverzuim zeer toe (373). Zie ook (117). Getuige Negrijn verklaarde, dat in den bollentijd de vrouwen die kinderen hebben, en die in het bloembollenvak arbeiden zich zeer behelpen moeten (5606—39). Zie ook getuige Hilbrander (2480—83).

In de fabriek van verduurzame levensmiddelen brengen de gehuwde arbeidsters hunne kinderen

naar een bewaarschooltje of naar de buurvrouw (5476). Een rijtuigschoonmaakster bij de Holl. IJzeren Spoorweg-Maatschappij liet haar kinderen onder toezicht eener vrouw waarvoor zij 15 stuivers in de week moest betalen. Na een arbeidsduur van 10 uur daags, moest zij 's avonds te huis komendè het huishouden doen, haar drie kinderen verzorgen, bewasschen en kleederen verstellen. Van nachtrust kwam gewoonlijk niet veel (6119—28).

Een andere getuige, 57 jaar oud, had 48 jaar op de fabriek der Haarlemsche Katoen-Maatschappij gewerkt. Zij was gehuwd, had steeds haar eigen huishouden betracht, doch was tengevolge van den arbeid geheel versleten. Jarenlang verklaarde zij droog brood te hebben gegeten, ten einde hare kinderen uit de fabriek te houden (4444—65).

Ook het werken van meisjes op fabrieken en werkplaatsen oefent later een slechten invloed op de gezinnen uit, daar deze meisjes, huismoeder geworden niets van het huishouden hebben geleerd. Vooral die op bleekerijen werken, worden slechte huishoudsters „die zelfs geen gat in een kous kunnen stoppen”, meende getuige Kwekkeboom (2940, 2941).

f. Gevaren van bepaalde soorten van arbeid voor de gezondheid of voor het leven.

Getuige Dr. Wijnhoff verklaarde geen ziektegevallen in zijne praktijk te behandelen, welke hij meende te moeten toeschrijven aan arbeid in fabrieken en werkplaatsen (588). Toch bleek het dat enkele bedrijven voor de gezondheid nadeelig waren. Getuige Enschedé o. a. verklaarde, dat in zijn werkplaats zich twee gevallen van loodvergiftiging onder de lettergieters hadden voorgedaan (655). Ook andere getuigen hadden nadeeligen invloed opgemerkt van den omgang met lood (3456, 3477).

De steenhouwers klaagden over het nadeelige van hun vak voor de gezondheid. „Het is een zwaar „werk. De hamerslag dreunt in de borst, vooral bij den zachten steen. Deze knauwt de borst. Zelden „wordt er een 50 jaar”, meende getuige De Nobel. Ook getuige Sabelis zeide: „het is wel het ongezondste vak, dat ik ken” (1068—70, 1314).

Getuige v. d. Berg verklaarde, dat bij steenhouwers vaak longtering voorkwam, tengevolge van het inademen der fijne steendeeltjes. Deze provooceren ontsteking der ademhalingswerktuigen en bieden een geschikten bodem aan voor tuberculose, wanneer tuberkel-bacillen worden ingeademd (2526, 2527).

Een arbeidster der Haarlemsche Katoen-Maatschappij had door het zware drukwerk op de fabriek zeer geleden (4438—41). De directeur verklaarde echter dat thans dit werk door mannen verricht werd, en dat alzoo dit nadeel voor vrouwen geweken was (5150). Zie (5183).

De omgang met loodwit in de stoomverffabriek leverde geen bezwaar op. Het wordt nooit droog verwerkt, met olie vermengd en geeft dus geen stof (5102). In de chemische afdeeling dezer fabriek waren wel eens dampen, die nadeelig waren voor de ademhalingswerktuigen, vooral bij het blauwkoken (3758). Het malen der gebrande verf veroorzaakt veel stof (3763).

Getuige Tegelaar had bezwaar tegen den arbeid aan trapmachines in snelpersdrukkerijen door jongens van 13, 14 jaar. Een jongen had, waarschijnlijk ten gevolge van het zware trappen, bloed opgegeven (3139).

g. Huisvesting.

De groote aanwas der bevolking van 23,000 zielen, welke te Haarlem plaats had van 1866—1891, bestond hoofdzakelijk uit werklieden, die thans over het algemeen goed gehuisvest zijn. Wel treft men in de oude stad nog ongunstige toestanden aan, maar het grootste deel der werklieden wonen in huizen, welke later gebouwd zijn.

De Raad der gemeente Haarlem heeft op voorstel van den burgemeester doeltreffende maatregelen genomen, waardoor flinke wijken en straten gebouwd zijn, b. v. het Rozenpriëel en aan de Leidsche Vaart.

Ook door coöperatieve vereenigingen (de eerste is opgericht in 1872) zijn vele goede woningen gebouwd (43, 530, 1104/05, 2323). Zes dezer vereenigingen hebben 405 woningen gebouwd (2380, 81). Deze munten uit door grootere kamers en grooter tuintje (2929, 30).

Behalve deze coöperatieve vereenigingen bestaan er te Haarlem geene vereenigingen, welke uit een oogpunt van algemeen nut woningen hebben gesticht voor den werkmansstand. (45).

De nieuwe woningen moeten aan enkele eischen voldoen van fundeering, van minimum oppervlakte (25 M²) en van hoogte (2.50 M.) en gebracht op een bepaald peil. Tevens moet iedere woning een privaat hebben, benevens duinwaterleiding of een goed drinkwater gevende pomp (49—54).

De toestand der arbeiderswoningen ook in de binnenstad is ten opzichte der gezondheid voldoende. Het grootste gebrek alleen is gebrek aan lucht (58—59).

Op rapport van deskundigen hadden B. en W. een enkele maal gebruik gemaakt van de bevoegdheid hun verleend bij art. 190 der gemeente-verordening, volgens hetwelk woningen wegens gevaar voor het leven of gezondheid konden worden afgekeurd. (60).

Bovenstaande gunstige verklaringen door den burgemeester omtrent de huisvesting der arbeiders afgelegd, werden door vele getuigen in het algemeen bevestigd (228, 333, 345, 529, 2670). Getuige Kruijff was van oordeel, dat wanneer overal de woningtoestand van den werkman was zooals te Haarlem, vooral in het nieuwe gedeelte, deze in dit opzicht geen reden van klagen hebben zoude (2671).

De algemeene gezondheidstoestand is zeer verbeterd door de invoering van duinwaterleiding (266).

Toch meenden vele getuigen met betrekking tot de oude stad, dat de verbeteringen nog niet voldoende waren, en dat het Gemeentebestuur op sommige punten zeer laks was geweest en dat van de bevoegdheid tot onbewoonbaar-verklaring geen voldoende gebruik was gemaakt. In 1866 zijn tijdens de cholera-epidemie in de oude stad vele varkenshokken opgeruimd, maar nog zijn zij in de sloppen der oude stad aanwezig. De Raamstraat en de Vijfhoek b. v. laten veel te wenschen over (266—68, 322, 2321, 2420, 2486—87, 5062). Volgens getuige Hilbrandter was de slaapgelegenheden in die krotten niet voor menschelijke wezens (2489). In dergelijke krotten, die geslecht behoorden te worden, wonen soms fatsoenlijke menschen, die geen beter kunnen betalen (2493). Bij het gemeentebestuur is aangedrongen op de benoeming van eene commissie, welke een rapport zoude hebben uit te brengen en met het gemeentebestuur zoude samenwerken tot verbetering (2422).

Voorbeelden van slechte woningen (zie 338—46; 2421).

De ongunstige mededeelingen omtrent den toestand in de oude stad werden bevestigd door getuige v. d. Berg, arts, vooral met betrekking tot ventilatie en vochtigheid (2542) en met betrekking tot de privaten, aangezien soms een aantal gezinnen van een en hetzelfde privaat gebruik maken (2544). Zie ook getuige Kruijff (2668). De privaten, die meest op een soort plaatsje staan, zijn in den regel van tonnen voorzien, welke door den reinigingsdienst worden weggehaald (2543).

Het verschil tusschen oude en nieuwe stad is zeer groot (531, 2317, 4519).

De nieuwe huizen hebben alle waterleiding of nortonpompen.

Een tamelijk goed gesteld werkman verwoont te Haarlem f 1.50 à f 2.50 per week. Voor f 1.50

Haarlem.

huishuur heeft men een uitstekend lichtig gelegen werkmanshuis met 2 kamers beneden en een zolder (533). Voor iets meer dan f 1.50 2 kamers met of zonder zolder, keuken en plaatsje (1101, 1502, 2081, 2666, 2922—28, 3514, 3663). Een woning van de coöperatieve bouwvereniging wordt verhuurd voor f 1.90 en f 1.85, waarin alles is begrepen, rente, aflossing, belasting, assurantie en duinwater; bij alle woningen is een stukje grond (minimum 20 M².) (2384, 2404).

Hoewel de sympathie voor de coöperatieve bouwvereniging in den laatsten tijd toenam, klaagden toch enkele getuigen dat men niet zoo vrij was als lid der vereeniging, en dat de eigendomsverkrijging „een wassen neus” was. Getuige De Wilde o. a. zeide: „van eigendom zal wel niets komen, want zoolang „zal ik niet leven, maar dan is het toch goed voor mijn kind” (4278; zie ook 1402—14, 1534, 2089, 2414, 2673, 3513, 4826, 5064).

De huur van eene woning der bouwvereniging was eigenlijk 38 stuivers, waarvan 8 stuivers afging voor afschrijving (2086). In 5 jaar had b.v. getuige Hessels slechts eene som van f 19.— te goed. Volgens bovenstaande berekening had hij f 100.— te goed moeten hebben. Door de onderhoudskosten van f 16.— 's jaars had hij het niet verder kunnen brengen dan f 19.—. De waarde van het huisje bedroeg f 1800.— (2086—90). Sommige hadden het wel verder gebracht dan f 19.—, maar dan door aflossing met eigen geld (2096). Getuige Kruiff kende leden der vereeniging, die na 7 jaar slechts f 130.— à f 140.— te goed hadden. Hunne huizen werden berekend op f 1400.— f 1700.—; van eigendomsverkrijging was dus geen sprake (2674). Getuige Cornet bewoonde zulk een huis der bouwvereniging waarvoor hij twee kamers had met kasten, bedsteden, kelder, keuken en tuintje van 60 M². Zijn vrouw waschte in een soort loodsje, dat hij zelf gemaakt had (1572).

De woningen van „Patrimonium”, die f 2,45 huur doen, en waaronder 5 cts. begrepen is voor het vrij wonen bij ziekte, waren minder dan die der bouwvereniging, behalve wat gerief aangaat (4515).

Voor al de woningen der bouwvereniging werden zeer geprezen. Zij voldoen aan de billijke eischen van den werkmansstand (4827). Volgens getuige de Clercq, lieten zij alleen nog wat te wenschen over met betrekking tot drinkwater en privaten (5064). Zij werkten echter gunstig op de bewoners en droegen bij tot verbetering van den financiëelen en zedelijken toestand van den werkmans (2324—26, 2424, zie ook 4237, 4272, 4510).

Over de vereeniging zelve werd wel eens minder gunstig gesproken, omdat men het nog al eens deed voorkomen als zij gebruikt werd als geldbelegging met het doel een flinke rente te trekken en weinig risico te hebben (3519).

Door getuige de Clercq werd het bovendien afgekeurd, dat de arbeiderswoningen te veel in één wijk gebouwd zijn, waardoor het verschil in stand te veel in de hand gewerkt wordt (5065).

De heer van Dieren Bijvoet, directeur der stoom-, wasch- en bleekinrichting te Bloemendaal, heeft voor de gehuwde knechts flinke huizen gebouwd ad f 1.50 's weeks huur. Zij bevatten 2 kamers, keukentje, zolder, privaat en keldertje, benevens een flink lapje grond voor aardappelbouw (6939—46). Volgens get. Koehorst was de rente, welke de heer van Dieren Bijvoet voor die huizen maakte, gering (6945).

h. Stoffelijke en zedelijke toestand der werklieden.

Omtrent den stoffelijken en zedelijken toestand der werklieden te Haarlem werd over het algemeen een zeer verschillend oordeel uitgesproken.

De Voorzitter der afdeling Haarlem der vereeniging „Weldadigheid naar vermogen” verklaarde, dat in den regel armoede het gevolg was van eigen schuld, dronkenschap, slecht gedrag, een slordige vrouw, enz. en dat oppassende werklieden niet dan bij uitzondering hulp behoeven in te roepen. Van de

730 werklieden der werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij b.v. hebben zich in drie jaren nog geen drie bij de vereeniging aangemeld, en van de 190 timmerlieden, die volgens de officieele statistiek te Haarlem bekend zijn, en die niet altijd het geheele jaar door werk hebben, waren er 63 in drie jaar ondersteund.

Andere getuigen spraken ongeveer een gelijklopend oordeel uit. „Nu Haarlem tegenwoordig in „bloeïenden toestand verkeert, is het leegloopen niet zoo erg als een 20 jaren geleden. Die geen werk „kunnen krijgen zijn in den regel de besten niet” (1141, 1325).

Het hoofd eener bijzondere Christelijke school voor den werkenden stand, meende echter bemerkt te hebben, dat zijne leerlingen, kinderen van welgestelde arbeiders met geregeld werk, soms niet genoeg te eten kregen, tengevolge der werkeloosheid van de ouders (234).

Ook door andere getuigen werd de toestand van vele arbeiders niet rooskleurig genoemd. De oorzaak van achteruitgang werd gezocht in den treurigen toestand, waarin de landbouw verkeerde, vooral in Friesland en Gelderland. De werklieden trekken naar de groote steden, en nemen aan wat zij krijgen kunnen, en dientengevolge worden de bekwame lieden lager betaald (1841, zie ook 1633).

De toekomst van het schildersvak werd donker ingezien. Getuige Van Niel meende, dat fatsoenlijke burgerkinderen niet meer aan een ambacht gaan, „dat is niet net genoeg meer. Wij krijgen „minder soort, dat eerst naar de fabrieken is geweest tot 16, 17 jaren, en dan aan een ambacht gaat, „maar dan ook 4, 5 bazen in het jaar verslijt” (1863).

In vergelijking met vroeger was het gehalte der werklieden achteruitgegaan, de oudere werklieden zijn beter dan het opkomende geslacht. Getuige Van der Vaart verklaarde, dat er minder ijver, minder toewijding onder de werklieden gevonden werd (2605—2610). Er zijn meer ontevreden (2313). Getuige Kerrebijn meende, dat de eischen des levens gestegen waren, waarmede de loonen geen gelijken tred hadden gehouden (4669). Bij de lagere klassen der maatschappij, waaruit de werklieden voortkwamen, was de immoraliteit dikwijls groot. Getuige Swens en Thunnissen haalden daarvan enkele voorbeelden aan (2320, 6019).

Geklaagd werd over slapte in het meubelmakers-, behangers- en ledikantenmakersvak (5432). De werklieden leggen over het algemeen in den goeden tijd niet over voor den volgenden winter, men leeft veel bij den dag. „Hebben zij een goede week gehad, dan nemen zij het er goed van” (5579, 5580).

Te Haarlem bestaan sigarenmakers, die geen werk kunnen krijgen bij een baas. Getuige Wesseling zeide: „Deze gaan voor eigen rekening werken en bederven daarmede het vak en knauwen zich zelf. „want zij hebben geen voldoende inrichting en geen kapitaal. Zij weten niet waar zij hun fabrikaat laten „moeten, gaan er mede naar de herbergen en komen dan gewoonlijk dronken tehuis. Hun „scharrel leven” „leidt hen tot het drinken van jenever” (3391).

Getuige Davidson sprak in het algemeen over de kleermakers een ongunstig oordeel uit. Gemelde getuige meende dat men gemiddeld te veel verdiende (6512).

Omtrent de bakkersknechts werd door de getuige Schagen verklaard: „Zij zijn ongelukkige menschen, op hun 40ste jaar zijn zij op, en gevoelloos voor het gewone leven”. Het voortdurend nachtwerken beschouwde hij als een nadeeligen factor (7095—97).

In tegenstelling van de hierboven gemelde verklaringen werd door andere getuigen omtrent de werklieden een gunstiger oordeel uitgesproken.

Getuige Hoog meende dat over het algemeen de stoffelijke toestand, het proletariaat daargelaten, vooruit is gegaan. „Er is meer weelde, in kleeding, in alles” (278).

Getuige Binger gaf als zijne ervaring te kennen dat onze Hollandsche steendrukkers knapper waren dan de buitenlandsche, omdat deze slechts specialiteiten zijn, terwijl onze Hollandsche werklieden alles kunnen ter hand nemen (6579).

Min of meer gunstige verklaringen werden afgelegd door getuige Sabelis, en getuige van Gemund, wat betreft hun eigen volk (1321, 1959), door getuige Graaff (2015); door getuige v. d. Gaag wat betreft het personeel van den heer Swens (4101).

Getuige Holst oordeelde omtrent het personeel van „de Conrad” gunstig wat willigheid aangaat, minder gunstig wat betreft de ontwikkeling voor het vak (4937).

Sommige getuigen gaven blijk wel eens wat te lezen, boeken van 't Nut, couranten, geschriften van verschillende richting (1124—29, 2050—51, 3078—82).

Getuige Kwekkeboom verklaarde alleen bladen te lezen, „die naar den ontevreden kant overhellen” (2960).

II.

a. Opleiding van jeugdige arbeiders in en buiten de werkplaats. Leerlingschap.

Een opleiding van jeugdige arbeiders in dien zin dat er een contract bestaat tusschen de ouders en den patroon met een bepaald doel, heeft in het algemeen te Haarlem niet plaats, behalve bij de Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij (443, 666, 991, 1035, 1482, 1516, 1869, 2620—22, 2876).

Eene opleiding bestaat dan ook alleen in zoverre als welke het bedrijf van zelf aangeeft (1035, 4739, 6519).

Bij de Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij worden de jongens drie maanden op proef genomen; valt die proef bevredigend uit, dan wordt met vader of voogd onder storting van een bedrag van f 50.— zijnerzijds, een contract gesloten voor 4 jaren, in welk contract het loon opklimmend bepaald wordt. Van 1 Maart 1883 tot 1 Maart 1891 waren 133 leerlingen opgeleid geworden. Na 4 jaren krijgt de leerling bij goed besteden leertijd een getuigschrift (6369). Dit stelsel werkt goed en vormt goede werklieden (6398). Zie getuige Beijnes (5339). Getuige van Meulenaarsgraf meende van dit stelsel weinig te kunnen zeggen: „is de jongen goed van aannemen, dan is het best, anders moet het met horten en stooten er in „gebracht worden.” Bovendien wordt op zoo'n jongen te weinig gelet (3844—3846). Getuige De Wilde oordeelde dat stelsel uitstekend voor hen, die altijd bij de Maatschappij blijven, anders is het niets waard (4247).

Hoewel bij de firma Enschedé en Zonen geene bepaalde opleiding bestaat, heeft de firma voor eenige afdelingen toch een bepaald stelsel van opleiding aangenomen, en wel voor het justeeën van matrijzen in de lettergieterij en voor de houtgraveer-inrichting. De firma betaalt de helft der kosten voor het teekenonderwijs en gedurende 8 jaren een opklimmend loon, waarvan een gedeelte wordt ingehouden als waarborg dat het werk gedurende de gestipuleerde jaren behoorlijk geschiedt en de dienst niet tusschentijds wordt verlaten. Daartegen over staat de verplichting der firma den kweekelingen het vak grondig te onderwijzen (702—704).

Verder bestaan te Haarlem verschillende scholen waar jongens, die overdag gewerkt hebben in de werkplaats, des avonds onderricht ontvangen in het teekenen (601, 1177, 7190—91).

Door de St. Josefs ambachtsleerlingen-vereeniging wordt eveneens les in het teekenen gegeven. Deze vereeniging draagt zorg dat de leerlingen bij verschillende patroons werkzaam zijn en houdt toezicht op hen door middel van een „livrettenstelsel” (297—98, 438—43).

Slechts een enkele maal bemoeit zich te Haarlem de patroon met den leerling en wordt hem werk opgedragen in het belang van zijn vorming (1271, 1272).

Volgens het oordeel van vele getuigen liet de opleiding van jeugdige arbeiders te Haarlem veel te wenschen over (782, 821, 992, 1037, 1694, 1719, 1754, 2561) en werd mitsdien de oprichting van

een ambachtsschool aanbevolen (821, 998, 1182, 1345, 2603, 2627, 3806, 4856, 5337). Ook voor speciale vakken (1746). Getuige de Clercq drong aan op goede kook-, huishoud- en vakscholen voor de meisjes (5054). Andere getuigen achtten eene praktische opleiding in de werkplaats, gesteund door avond-onderwijs, veel doeltreffender dan ambachts-onderwijs (1278). Getuige Roeland meende, dat de ambachtsschool in de jongens een zekere traagheid kweekte (2802). Anderen weder meenden, dat de ambachtsschool wel „pedante heertjes” vormde, maar geen werklui (788—792, 2803), waartegen werd aangevoerd, dat, al mochten de handen in het begin wat verkeerd staan, in een halfjaar de werklieden, die van de ambachtsschool kwamen, de anderen ver vooruit waren (2623, 2804). Getuige Randoe wenschte eenige opleiding tot de ambachten aan het gewoon onderwijs verbonden (2236). Getuige Geijl: een kern van werklieden, die hunne opleiding aan de ambachtsschool genoten hadden, en daarnaast een groot gedeelte, die in de werkplaats waren opgeleid (1182).

Getuige Figée was vroeger geen voorstander van ambachtsscholen. De ondervinding van hetgeen op die scholen gemaakt wordt, heeft hem tot gansch andere gedachten gebracht en hem in een groot voorstander veranderd. Hij is van oordeel, dat het op den weg ligt van den Staat de oprichting van ambachtsscholen te bevorderen. Evenwel een leerlingstelsel moet daarnaast staan, want niet alle werklieden kunnen op die scholen worden opgeleid. Voor deze dus practisch onderwijs in de werkplaats, gepaard met theoretisch en teeken-onderwijs. In Duitschland en Engeland werkt een dergelijk leerlingstelsel goed. Naast de ambachtsscholen eene opleiding bij bazen of in werkplaatsen (4861—67).

Toch vreesde o.a. getuige Beijnes, dat, indien door krachtigen steun van den Staat de geldelijke bezwaren werden weggenomen, toch niet al wat werkman is, eene opleiding aan de ambachtsscholen zoude vinden, omdat op de ambachtsschool niets verdiend werd (5338). Getuige Kruiff meende, dat daarom aan hen, die de ambachtsschool bezochten, een tegemoetkoming moest verleend worden (2629).

Een leerlingstelsel, waarbij krachtens overeenkomst tusschen ouders en patroon eenerzijds wordt bepaald, dat het kind gedurende eenige jaren op dezelfde werkplaats zal blijven, terwijl anderzijds de patroon de verplichting op zich neemt den leerling het vak te leeren, bestaat o. a. in Noord-Brabant. Te Margaren bij 's-Bosch worden dergelijke overeenkomsten mondeling gesloten. De leerling wordt tegen kost en een klein zakgeld voor 3 jaar aangenomen (2634). Dit stelsel werd ook voor Haarlem gewenscht (2635).

Getuige Van Niel verwachtte niet veel heil van een leerlingstelsel, indien de jongens zelf geen liefhebberij hebben in het vak (1863—69).

De opleiding in den winkel kan het best bij kleine bazen geschieden (2236). Op het platteland en in de steden in kleine werkplaatsen is zij ook inderdaad reeds veel beter (2623, 2624).

In de sigarenfabrieken leeren de jongens als bosjesjongens en stripjongens gaandeweg het vak (4703).

Getuige Davidson hield de opleiding van een jongen tot kleermaker bij een thuiswerker voor goed; zij kon, meende hij, niet anders wezen (6519).

Bij de firma Emrik en Binger bestaat een soort leerlingstelsel. Op de graveurskamer komen in den regel kinderen uit betere gezinnen, die op de kunstnijverheidsschool zijn geweest. Met den Directeur wordt over de aanneming gesproken. De jeugdige lithografen krijgen, na 2 jaar studietijd, en nadat hun de weg is geweest, eerst het kleine werk en klimmen dan langzamerhand op. Met den vader wordt dan een contract gesloten voor 6 jaar. De helft van hetgeen de leerling verdient gaat naar de spaarbank; vertrekt hij binnen den tijd van 6 jaar, dan verbeurt hij dat geld. Deze maatregel is noodig geworden, daar jonge werklieden, welke door de firma waren opgeleid, door concurrenten werden weggekaapt, waar zij dan meer konden verdienen (6565—87).

Fabriekscholen.

Te Haarlem bestaan twee fabriekscholen één voor jongens en één voor meisjes. Zij gaan uit van een dames-comité. Het getal jongens bedraagt 37 en het getal meisjes ten hoogste 50. De jongens hebben slechts 1 maal 's weeks les de meisjes 2 maal 's weeks van 1 Sept. tot 1 Juni In den zomer komen de meisjes niet gaarne. Ouderdom 12 tot 19 jaar. Onderwijs wordt gegeven in lezen, schrijven, rekenen, bijbelsche geschiedenis en handwerken, hoofdzakelijk aan jongens en meisjes, die behoefte hebben aan eerste beginselen.

Eischen van toelating, bestaan niet, zowel protestantsche als katholieke kinderen worden aangenomen (193—224).

Ook aan de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij is eene inrichting geopend voor jongens der fabriek, 4 avonden per week. Deze school is tijdelijk opgeheven wegens gebrek aan localiteit (5132).

Getuige Figée is voornemens aan zijne inrichting eene school te verbinden, waar zoons van werklieden goed hollandsch, één vreemde taal, fransch of engelsch, teekenen en wat aardrijkskunde leeren (4858).

b. Verzekering of andere voorzorgen bij ongelukken, ziekten, ouderdom of overlijden.

Op verschillende wijzen wordt te Haarlem voorzien in de behoeften van zieke en ongelukkige werklieden. Soms wordt bij ziekte of invaliditeit het loon geheel of gedeeltelijk uitbetaald (84, 2997, 3698, 4092, 5245, 7329, 7595).

Sommige patroons verstrekken uit eigen zak tegemoetkoming bij ziekte (364, 1245, 1477, 1801). Andere patroons bemoeien zich niet met de zieken onder hunne werklieden (670, 877, 2163, 2227), ook omdat verreweg de meeste werklieden in fondsen zijn, die in voldoende mate steun verleenen, fondsen, die verbonden zijn aan bepaalde vakverenigingen (366, 669, 877, 1004, 1677, 1799, 2073, 2227, 2691, 3108, 3350). Ook hebben de werklieden van een bepaalde fabriek of werkplaats gewoonlijk een ziekenfonds onderling, waaraan de deelneming somtijds verplichtend is, somtijds niet (669, 1077, 1243, 1352, 1990, 3521, 3777, 3859, 3989, 4028, 4149, 4495, 4795, 4884, 4959, 5318, 5792, 5894) en waaraan ook de patroons soms bijdragen (1078, 1243, 1352).

Het ziekenfonds wordt gewoonlijk door den patroon en de werklieden beheerd (1287, 1288, 4152, 4322, 4414), ook wel alleen door de werklieden (4029, 4886, 4959), en een enkele maal door den patroon of directie zonder eenige medewerking van de zijde van het werkvolk (7299, 7359).

Vrij algemeen is de werkman te Haarlem in een ziekenfonds (2077), en dikwijls in meerdere fondsen te gelijk (1198, 1246, 1353, 2008, 2164, 3785, 4803, 6129).

Soms ook wordt in elk bepaald ziektegeval onderstand verleend door den patroon en door de kameraden (1196, 1352, 3357), of ook door den patroon in geval het ziekenfonds te kort schiet (1993).

Bovendien wordt door liefdadigheids-instellingen in geval van nood hulp verleend en bestaat er gelegenheid tot het bekomen van gratis geneeskundige hulp (561, 1386, 2336).

Enkele werklieden waren niet verzekerd (465, 1286, 1384.)

De contributie aan de ziekenfondsen bedraagt gewoonlijk f 0.10 à f 0.20 per week of $\frac{1}{2}$ % of 1 % van het loon; de uitkeering f 4.— tot f 20.— gedurende een tijd van hoogstens 13 weken (1134, 1353, 1677, 1799, 1995, 2073, 2691, 3523, 3859, 4034—4035) naar gelang van het loon, soms ook zoolang de ziekte duurt (5895).

De meeste ziekenfondsen keeren maar 13 weken uit, na dien tijd heeft men niets, indien de patroon of werklieden althans uit eigen zak niet bijspringen (1996, 3864, 4150, 5376).

Getuige Randoe gaf wel eens ondersteuning, wanneer een zijner knappe werklieden ziek was; zijne gezellen waren echter in het fonds der meubelmakersvereniging (2227). Bij getuige Kleiweg Dyserinck wordt door de werklieden voor den zieken kameraad iets in een bus gestort, welk bedrag dan door den patroon wordt verdubbeld (2997).

Getuige Gurtzgen geeft zijnen werklieden bij ziekte 50 cents daags (3033).

Onder beheer der firma Emrik en Binger is een ziekenfonds, hetwelk tegen contributie van 6, 12 en 18 cents eene uitkeering doet van f 3.— f 6.— of f 9.— De firma draagt f 50.— 's jaars bij. In geval van overlijden krijgt de weduwe nog 6 weken de uitkeering van het ziekenfonds (3646—49, 4151, 6591).

Uit het ziekenfonds der stoomverffabriek wordt bij ziekte het halve loon, bij ongeluk het heele loon uitbetaald. De andere helft van het loon betaalt de fabriek (3778).

Het ondersteuningsfonds van de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij is geheel afgescheiden van het algemeene ondersteuningsfonds der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij, met apart bestuur, bestaande uit 5 werklieden uit en door de werklieden gekozen en uit 5 ambtenaren. Deelgenootschap is verplichtend. Ten behoeve van het fonds wordt 1 pct. van het loon en van de premiën gekort. Het verleent onderstand, bestaande in: geneesmiddelen en heilkundige hulp, versterkende middelen, hulpmiddelen in geval van lichamelijke gebreken in den dienst en buiten schuld verkregen, een geldelijke bijdrage per werkdag tot ten hoogste de helft van het genoten dagloon, eene tegemoetkoming in kleeren of brandstoffen in den winter, eene geldelijke bijdrage in geval van bevalling van de echtgenoote, en ten laatste eene bijdrage aan de weduwe in geval van overlijden van den deelgenoot (3859—67, 6129, 6452).

Uit de kas der maatschappij der gasfabriek wordt bij ziekte gedurende de eerste 6 weken $\frac{2}{3}$ van het loon, later $\frac{1}{2}$ uitbetaald (3942).

Het fonds der Haarlemsche Katoenmaatschappij heeft 3 klassen. Contributie 7, 12 en 17 cents. Uitkeering f 2.50, f 4.50 en f 7.20. Allen hebben bovendien vrij dokter en meester. Het tekort vult de maatschappij aan. Het bestuur wordt gevormd door de directie, benevens 5 arbeiders. Het lidmaatschap is niet verplichtend (4408—4416).

Het fonds der fabriek der firma Beijnes keert bij ziekte uit het halve uurloon. Contributie 1 pct. over de geheele verdienste. Lidmaatschap verplichtend (4802, 5372). Geschiedenis van dit fonds zie: (5372). De firma draagt niets bij en beheert alleen het fonds (5376—78).

In de Haarlemsche broodfabriek en de broodfabriek „de Volharding” bedraagt de uitkeering gedurende 8 of 10 weken, soms ook langer, uit het fonds $\frac{1}{2}$ pct. van het loon, tegen eene contributie van 1 pct. van het loon (5318, 5704, 5794). De onderneming draagt niets bij (5705, 5794).

Getuige Vring meende dat, de Haarlemsche broodfabriek als er geld noodig was, wel bijdroeg (7297). In deze fabriek bestaat geen medewerking van de werklieden in het beheer en het bestuur van het fonds (7299).

Aan „de Volharding” bestaat het bestuur uit 5 personen, die contrôle uitoefenen (5710).

Het laten doorgaan van het loon in geval van ziekte geheel of gedeeltelijk achtte getuige Kruijff in de praktijk bedenkelijk (2698). Ook getuige Bottelier (3784). Ook met betrekking tot de uitkeeringen uit de fondsen hebben misbruiken plaats (1353—1355), daarentegen werd beweerd, dat de knechts van zelf op elkander toezien en dat bovendien in het briefje van den dokter voldoende contrôle gelegen is (2010).

Met het oog op de misbruiken zoude getuige De Clercq niet verder willen gaan dan uitkeering van b.v. $\frac{3}{4}$ van het weekloon, benevens voorziening in de kosten van dokter en apotheker (5113).

Klachten van buspatiënten over de behandeling van den dokter werden niet uitgesproken (1833, 3355, 4503).

Ook niet over de gratis behandeling (1389, 6131).

Evenals in geval van ziekte, bestaat evenzeer gewoonlijk voorziening in geval van *ongelukken*.

In de bestekken voor werken van gemeentewege uitbesteed, is de bepaling opgenomen, dat de werklieden tegen ongelukken verzekerd moeten worden. Bij algeheele invaliditeit of overlijden worden f 1000.—, bij tijdelijke onbekwaamheid f 1.— daags uitbetaald, en bij gedeeltelijk blijvende invaliditeit een bedrag minder dan f 1000.—, al naar de mate der verminking (86—88). De stadswerklieden ontvangen bij ongelukken in den regel steun en bij overlijden de weduwen f 2.— à f 4.— naar omstandigheden (84).

Ook de particuliere werkgevers ondersteunen bij ongelukken hunne werklieden, en laten het loon geheel of gedeeltelijk doorgaan (1009, 2007, 3946, 4423, 5111). Het ondersteuningsfonds der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij zie (4318, 6452).

Vele patroons hadden hunne werklieden verzekerd tegen ongelukken (1136, 2815).

De vereeniging van industriëelen heeft in eigen boezem eene afdeling tot verzekering tegen invaliditeit en ongelukken in het leven geroepen (1204, 1287, 3003).

De Haarlemsche Stoomverfabriek heeft haar personeel verzekerd bij „de Germania” (5107). Andere werkgevers bij de Haagsche Maatschappij (3776, 4219, 7356).

Getuige Kruijff drong aan op de instelling van een pensioenfonds voor werklieden in gevallen van ongeluk of ouderdom van staats- of gemeentewege (2675).

De typographenbond geeft eveneens ondersteuning bij werkeloosheid buiten eigen schuld (3130).

Omtrent pensioneerig van *oude werklieden* bestaat te Haarlem geen officiële regeling (85).

Hoewel beweerd werd dat patroons hunne oude werklieden over het algemeen geene toelage geven en de meeste naar een gesticht gaan (2231) (hetgeen getuige Lans voor een 65 à 70jarigen werkman, die behoeftig is, wenschelijk vond) (462) (1824, 1825), bleek het toch, dat vele industriële inrichtingen door een pensioenfonds voor hunne bejaarde werklieden zorg droegen. In de boekdrukkerij b.v. van den heer Enschedé bestaat een fonds, waaruit de werklieden een pensioen van ten hoogste f 6.— ontvingen, die 50 jaar of langer aldaar in dienst zijn geweest en ten minste 70 jaar oud zijn. Voor elk jaar minder dan 70 jaar is het pensioen 5 ct. 's weeks minder dan f 6.—, en voor elk dienstjaar minder dan 50, 10 ct. per week minder dan f 6.—. Wie minstens 15 jaar bij de firma in dienst en niet meer in staat is te werken ontvangt pensioen. Het beheer berust bij de firma bijgestaan door eene commissie samengesteld uit het personeel van de verschillende afdelingen. Bovendien heeft de firma eene supplementaire verzekering gesloten bij andere maatschappijen, waardoor de werkman, die op zijn 60ste jaar niet meer in staat mocht zijn om te werken in het bezit van het volle pensioensbedrag gesteld wordt (669—702, 693, 3437—41).

De Gebr. Figée verleen een pensioen uit eigen middelen (4060). Ook de Heeren de Haan en Raven (4593). Ook de werklieden der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij naar de mate hunner invaliditeit (4333, 6469—71).

De gasfabriek geeft bij 25 jaren dienst 50 % van het weekloon als pensioen, voor elk dienstjaar meer wordt een klein percentage berekend (3951).

Er bestaat geen gemeentelijke pensioensregeling. Een werkman van den gemeentelijken reinigingsdienst, die, 72 jaren oud was, ontving echter f 2.— 's weeks (5252, 5253).

Getuige Jansen, 71 jaar oud, had 46 jaren bij één patroon gewerkt, was weggezonden zonder pensioen omdat er geen werk meer was. Gemelde getuige meende, dat schilderpatroons wel meer hunne bejaarde werklieden behandelden, zooals hij behandeld was geworden (3146—72).

Ook getuige Van Meulenaarsgraf klaagde over eene onbillijke behandeling na vele jaren dienst (3807—15).

Zeer vele getuigen verklaarden zich voor de instelling van eene wettelijke pensioensregeling. (880, 1201, 1831, 2036, 2234, 2675, 2764, 2830, 5213, 6522, 6604).

Getuige Van Muijen stelde niet veel belang in de pensioensregeling der firma Enschedé, omdat hij den leeftijd te hoog vond waarop en het bedrag te klein vond waarvoor pensioen werd verleend. Hij

verklaarde zich voor een wettelijke regeling, wanneer het pensioen niet veel minder bedroeg dan de verdiensten (3501—3512).

Getuige v. d. Wijde, Voorzitter der Afdeeling van het Algemeen Nederl. Werkliedenverbond, preekt het Fransche stelsel, waarbij het pensioen, door bijdragen van den Staat, den werkgever en den arbeider ontstaan, zoo geregeld is, dat een werkman aanspraak op pensioen blijft behouden onverschillig hoe lang hij bij een zekeren patroon blijft werken (880). Zoo ook getuige Geyl, die verklaarde er niets op tegen te hebben een jaarlijksche pensioensbijdrage voor ieder zijner werklieden te storten, onverschillig tot welken leeftijd zij bij hem bleven, wanneer dit algemeen plaats greep (1203). Getuige Hoogeveen meende, dat tot die pensioensregeling zoowel patroon als werkman zoude moeten bijdragen (1831) en getuigen Graaff en Randoe, dat de bijdragen van den patroon zoude kunnen beschouwd worden, als een deel van het loon, waarop de werkman zijn aanspraak bleef behouden (2836, 2234).

Het bezwaar dat door zulk eene regeling de band tusschen patroon en werkman lossen zoude worden, woog bij getuige Randoe niet (2235).

Getuige Kruijff achtte de bijdrage van den patroon in geval eener bovenbedoelde pensioensregeling minder noodig (2677, 2678).

Zie ook getuige Taekema (2764) en getuige Hagen (2826—30) en getuige Davidson (6522) en getuige Binger: „als een man eerlijk en trouw zijn plicht heeft gedaan, heeft hij recht op pensioen, onverschillig of hij bij een of meer patroons heeft gewerkt (6605).

Getuige v. d. Poll verklaarde zich een voorstander van eene wettelijke pensioensregeling, evenwel internationaal, met het oog op de concurrentie met het buitenland (5211—13).

Ook getuige Beijnes, die evenwel geen wettelijke regeling wenschte (5382—84).

Getuige Van Meulenaarsgraf meende, dat de werkman niet ingenomen zoude zijn met een pensioensregeling, waarbij ook door hem zoude moeten worden bijgedragen (3880). Ook getuige Van Damme meende, dat de billijkheid eischt, dat alleen de patroons bijdroegen tot het pensioen der werklieden (4812—19).

Getuige Figée verklaarde zich een principieel tegenstander van elke inmenging van den wetgever op arbeidsgebied. Toch meende hij, dat men zijn beginselen niet op alles kon toepassen; met betrekking tot eene pensioensregeling oordeelde hij, dat een werkman, die zijn plicht heeft gedaan, verdiend heeft zijn ouden dag rustig te kunnen doorleven. „Dit is door den werkman verdiend, het mag dus geen liefdadigheid zijn” (4901—06).

c. Instellingen in het belang der arbeiders.

Te Haarlem bestaan verschillende instellingen, welk in het belang van den arbeider werkzaam zijn. Vooreerst de coöperatieve winkelvereniging en spaarkas „des Werkmans vriend”.

De coöperatieve winkelvereniging telt 360 leden. In het 4de kwartaal van 1890 bedroeg de omzet f 10.268,85^c. Dividend 6½ pct. per jaar. Het lidmaatschap bedraagt f 5.— De winkelvereniging bepaalt zich tot kruidenierswaren en de bakkerij. De omzet in de bakkerij is ongeveer f 12000.— 's jaars. Het ledental is betrekkelijk klein, omdat de meesten opzien tegen den inleg van f 5.— en omdat de meeste vrouwen liever hunne waren halen in een winkel in de buurt, waar geborgd worden kan. Omtrent de werking der Vereniging bestaat tevredenheid.

De Spaarkas telt 582 leden en is opgericht in 1872. Het doel is den werkman iets te laten sparen, zoodat hij des winters brandstoffen en aardappelen, die in het groot ingekocht worden, tegen inkoopsprijs kunne aanschaffen, na aftrek van eenige administratiekosten. Minimumstorting f 0.10. In 1890 werd een bedrag van f 7423.33 gestort (886—930, 4235—91).

Haarlem.

De Vereeniging „Weldadigheid naar Vermogen”, stelt zich o. a. ten doel, de aanraking te bevorderen tusschen arbeidgever en arbeidnemer en verder door het geven van raad en voorlichting (544). Het succes der Vereeniging is niet groot, wel volbrenkt zij, althans voor een deel haar taak, doch de behoefte van den kant van de werklieden, is gering (547, 548).

In het algemeen hebben zich 1120 gezinnen aangegeven, waaronder 871 personen, die te rangschikken zijn onder ambachtlieden. Het meerendeel is echter los volk, dat sjouwt en moeilijk te helpen is, omdat men geen contrôle heeft op hunne verdiensten (548).

In het gebouw van „Weten en Werken” is eene openbare leeszaal, waarvan weinig gebruik wordt gemaakt (289, 4992). Aldaar liggen couranten en blaadjes van allerlei richting ter lezing. Ook bevindt zich aldaar een bibliotheek (4997—99).

De afdeeling van den R.-C. Volksbond tracht eveneens patroon en werkman bijeen te brengen, ten einde daardoor de onderlinge verhouding beter te maken (2551). Het hoofddoel van den Bond is de oprichting van vakvereenigingen (2556).

De Vereeniging „Volksbelang” stelt zich ten doel de bevolking van Haarlem zooveel mogelijk voor te lichten en te helpen, door het tot stand brengen van instellingen van algemeen nut, het houden van voordrachten, enz. Op initiatief dezer Vereeniging is o. a. tot stand gekomen, behalve de leeszaal en kinderspeeltuin, de ambachtsschool en verder een volksbad en een schaakvereeniging (5039). De voordrachten welke in de zaal van „Weten en Werken” gehouden worden, zijn druk bezocht vooral door werklieden (4981—92, 5034).

De Vereeniging „Kindervoeding” werkt te Haarlem gunstig en wordt door de ouders gewaardeerd (2300).

Twee Vereenigingen verschaffen hulp bij ziekte en verstrekken versterkende middelen, de Vereeniging „Het Witte Kruis” en de Katholieke „St.-Elisabethsvereeniging”. Beiden doen veel goed (2333, 2513).

Bank van Leening.

In de gemeentelijke Bank van Leening te Haarlem worden jaarlijks ingebracht ongeveer 50.000 panden tegen een waarde van $\pm$ f 130.000.— Door de beleeners wordt een hooge rente betaald, nl. 12 pct. 's jaars beneden de f 300.—; boven de f 300.—, 9 pct. en boven de f 500.—, $8\frac{1}{2}$ pct. De rente wordt overigens per dag berekend. Bovendien wordt, niet aan het hoofdkantoor, maar aan de hulpkantoren 2 cents gerekend voor het beleenen en 2 cents voor het lossen der panden per gulden. Er bestaan te Haarlem 6 bijkantoren.

Het gebruik van de Bank neemt niet toe noch af. Financieel is de Bank voor de gemeente niet onvoordeelig.

Niet alleen fatsoenlijke werklieden, maar ook fatsoenlijke burgers, zooals winkeliers, neringdoenden, enz. maken van de Bank gebruik. Bovendien bestaat te Haarlem een huis van koop en wederkoop, waar volgens getuige Ziegeler „leelijke dingen gebeuren” (2447—2450).

Gemelde getuige was van oordeel, dat zulke huizen aan zekere voorwaarden (het houden van registers, het afgeven van briefjes, enz.) behoorden gebonden te zijn; beter ware het, dat zij geheel verboden konden worden (2453).

d. Arbeidsovereenkomsten, termijn van opzegging.

Arbeidsovereenkomsten worden over het algemeen te Haarlem niet gesloten. Patroon en werkman nemen echter gewoonlijk een behoorlijken termijn van opzegging tegenover elkander in acht; meestal 8 of 14 dagen (875, 876, 1019—21, 1261—63, 1705—1706, 2811, 3869, 4144, 4145, 4956, 5393, 5912, 6440).

Enkele getuigen klaagden, dat door de werklieden niet altijd een opzeggingstermijn in het oog werd gehouden (1262, 2812, 4958); de fatsoenlijke werklieden deden het echter wel (1263, 6441), terwijl andere meenden, dat sommige werkgevers in dit opzicht ook niet vrij van schuld te pleiten waren (1705, 4956).

Aan de werkplaatsen der Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij is als regel aangenomen, dat de Maatschappij 4 weken, soms langer te voren, den werkman opzegt. De werkman is verplicht 14 dagen te voren kennis te geven van zijn vertrek om niet zijne premie van de laatste 3 weken te verliezen (3869, 6440). Hij, die op stel en sprong weggaat, zonder te waarschuwen, ontvangt een minder goed getuigenschrift (6442).

Volgens het reglement der machine-fabriek „de Conrad” verliest de werkman, die op stel en sprong vertrekt, twee dagen loon (4146).

Getuige Taekema drong aan op een wettelijk voorschrift betreffende de inachtneming van een opzeggingstermijn, zoowel door patroon als werkman (2765), en getuige Van Bilderbeek op de instelling van een contract tusschen patroon en werkman, waardoor de werkman niet op stel en sprong ontslagen zoude kunnen worden, behalve in gevallen van dronkenschap en oneerlijkheid. Een arbeidsraad zoude dan moeten onderzoeken of bedoelde gevallen werkelijk aanwezig waren (5589—94).

Boeten.

In de meeste fabrieken en werkplaatsen te Haarlem worden boeten geheven; gewoonlijk in de grootere werkplaatsen volgens reglement (458, 638, 1704, 3117, 3613, 3790, 3995, 4023, 4147, 4148, 4401, 4501, 4882, 5355, 6336, 6424, 6425).

Ook bij den gemeente-reinigingsdienst worden boeten geheven (3693).

Getuige Lans was door de groote onverschilligheid van zijn personeel verplicht geworden, boeten in te voeren (460).

Boeten worden het meest bedreigd tegen het niet op tijd op het werk komen (3117, 3613, 3695, 3790, 3995, 4300, 4785, 6336). tegen het halen van sterken drank op de werkplaats (4025, 4882, 5235, 6426), (o. a. bij de firma Beynes een boete van f 1 (4784)); tegen het laten branden van licht (5359), of tegen het bederven van goed (5198); in de bakkerijen, tegen het drinken van melk (5311, 5690).

Bij de firma Enschedé b.v. wordt voor te laat komen voor elk ingegaan kwartier voor de eerste maal in een week een halven cent van elken gulden vast weekloon boete geheven, voor de tweede maal in die week een cent van elken gulden enz. Een progressief boetenstelsel alzoo. In de gisterij kunnen willekeurig boeten worden geheven van f 0.25 à f 2.50 (643. Zie ook 3485—91). In de zetterij worden boeten geheven voor het maken van fouten in de laatste correctie (3434—38).

Soms worden geen boeten geheven, maar bij te laat komen het loon evenredig ingehouden; bij herhaling wordt de werkman weggezonden (1188—89, 1239, 1423).

Getuige Van Gemund beweerde, dat bij hem nooit boeten toegepast werden (1944). Evenmin bij getuige Strijbos (5452, 7215). „Het gaat best zonder boeten”, zeide deze getuige (7215). Ook getuige

Holst, behalve de boete voor te laat komen (4969). Boeten worden echter zelden toegepast, zelfs in groote fabrieken, als die der firma Beynes (3791, 4026, 4400, 4504, 5355).

De boeten worden soms in een boetenpot gestort en onder de werklieden gelijkelijk verdeeld (3118, 3613), soms ook in omgekeerde reden, zoodat degeen, die de minste boeten heeft beloopen, het meeste krijgt (458); soms ook in het pensioenfonds gestort (642), soms half in het ziekenfonds en half in eene bijzondere kas, waaruit geneeskundige hulp wordt verschaft bij ongelukken (4028, 4970).

In de fabriek der Haarl. Katoen-maatschappij gaan de boeten voor de helft in het ziekenfonds, de andere helft wordt gebruikt voor kleine tegemoetkomingen. Het bedrag overtreft evenwel in een jaar niet de som van f 80.— (5200). Bij den gemeente-reinigingsdienst worden de boeten van het loon afgetrokken en blijft het bedrag alzoo in de gemeentekas (5241). Bij de Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij worden zij gestort in de kas van het algemeen ondersteuningsfonds dier maatschappij (6434).

Hoewel in het algemeen door den baas opgelegd of meesterknecht (4301, 4402, 4786, 4881), komen de boeten toch ook dikwijls onder de persoonlijke aandacht van den patroon (1191, 6427—29) of worden ook wel door hem opgelegd op voorstel van den meesterknecht (638).

In de machinefabriek „de Conrad" worden de boeten van f 0.25 door den baas, de zwaarderden door den directeur opgelegd (4147).

Omtrent onbillijke toepassing der boeten werd niet geklaagd (3827, 4305, 4405).

Uitbetaling van het loon.

Te Haarlem wordt in den regel het loon des zaterdags, hetzij 's middags of 's avonds uitbetaald (469—71, 648—50, 1016, 1075, 1236, 1424—27, 1579, 1625, 1690, 1731, 1796, 1875, 1951, 2026, 2162, 2226, 2599, 2820, 3111, 3611, 3953—55, 3981, 4508, 4875, 5905—09, 6444, 6445, 7363).

Met het oog op de inkoop, welke de vrouw te doen heeft, wordt des zaterdags iets vroeger dan gewoonlijk het werk gestaakt (2601, 2821, 5909). Enkele getuigen hadden den vrijdag (852, 1577, 2070, 3029), anderen den donderdag als uitbetalingsdag, doorgaans in den avond (858, 4398, 5195). Sommige getuigen gaven aan die dagen de voorkeur (2071, 3031), ook met het oog op het drankgebruik op zaterdag (2992, 3718, 5261, 5262). Getuige Tegelaar achtte den zaterdagmiddag het geschiktste oogenblik voor de uitbetaling (3115). Getuige De Loos betaalt de getrouwde knechts 's middags en de ongetrouwden des avonds uit (1731).

De uitbetaling heeft in den regel plaats op het werk of aan huis en niet in een kroeg (400, 760) en meest in afgepast geld (761, 1193, 2738, 2822), behalve een enkele maal in het metselvak (1193, 2825).

Enkele getuigen evenwel waren van oordeel, dat te Haarlem nog wel in kroegen uitbetaald werd, en wel vooral werd dit beweerd met betrekking tot een puinbaas en aannemer van steenkolen, die zelf kroeghouder was (283, 400, 2500, 2737—39, 4311, 5081—84, 6038—40).

Getuige Bottelier meende, dat het bij de bouwvakken nog al eens het geval was (3798). Zoo ook getuige de Wilde (4311—2).

Die uitbetaling zelve had wel niet altijd plaats in kroegen, maar vooral bij uitbetaling per ploeg, werd aan een werkman het bedrag gegeven, hetwelk dan in den kroeg gewisseld werd, De Bestuurdersbond en de Volksbond tegen misbruik van sterken drank en de Vereeniging tot afschaffing van sterken drank, hebben dan ook in die omstandigheid aanleiding gevonden een poging te wagen alle bazen te overreden om of contant in klein geld uit te betalen of daarvoor een huis aan te wijzen (2735, 4310, 5078).

Getuige v. d. Wijde, Voorzitter der Afdeling van het Algemeen Nederl. Werkliedenverbond, meende, dat ook de sjouwers vaak in kroegen uitbetaald werden (884).

Omtrent den steenkolenfactor de Vaal werd beweerd, dat hij niet alleen iederen avond in zijn kroeg uitbetaalde, maar des morgens reeds, voor dat de kroegen open gingen te Haarlem, aan werklieden soms 3 of 4 kan jenever verkocht; hij had een arbeider gedaan gegeven, die bij een ander jenever gehaald had. „Voor 13 of 14 jaar was hij arm, nu is er geen heer in Haarlem die tegen zijne harddravers concurreeren kan, alles door het geld der arbeiders” (3794, 6085—54, 6793—17, 7568—76).

Getuige de Vaal erkende de uitbetaling zijner werklieden in een kroeg, waarvan het patent op naam zijner vrouw stond. De beschuldiging, dat hij het volk tot drinken aanzette, noemde hij „brutale leugens” (6958—95).

Uitbetaling in kroegen moest verboden zijn (2493, 3796, 6832).

Door de Haarlemsche Drukkerij-Maatschappij had de uitbetaling der loonen zeer ongeregeld plaats, hetgeen zelfs aanleiding had gegeven tot eene werkstaking. Het was gebeurd dat in geen 4 weken het geld ontvangen was (6541—51, 7435—46).

Getuige v. d. Wijde klaagde over het dikwijls lang wachten, waartoe men bij de uitbetaling van het loon verplicht was (884—5).

e. Drankgebruik.

Tengevolge der wet van 28 Juni 1881 *Sibl.* No. 97, is het aantal drankgelegenheden te Haarlem verminderd. Voor dat de wet was ingevoerd waren er ongeveer 300 drankwinkels, thans bedraagt dat aantal 208. Ook het drankverbruik is minder geworden na de invoering der drankwet. In 1881 was het verbruik van jenever te Haarlem per hoofd $15^{372}/_{1000}$ liter en in 1887 was het geworden $13^{588}/_{1000}$ liter per hoofd (zie statistiek 76) (74—6).

Groot onderscheid in het misbruik van sterken drank op de openbare straat tusschen 1881 en nu viel evenwel niet op te merken (77).

De vergunningslocaliteiten zijn gesloten van 's avonds 11 tot des morgens 7 uur. Deze maatregel werd door den Burgemeester voorgesteld om het drankgebruik der werklieden des morgens voordat zij te werk gingen te bemoeilijken (80—2). Volgens get. de Clercq werkte deze maatregel gunstig (5074). Evenwel meende deze getuige, dat het aantal vergunningen te Haarlem ver boven het maximum was, en 104 in plaats van 208 behoorde te zijn. Het gemeentebestuur behoorde meer op de clandestine drankwinkels te letten (5070—72).

Ook getuige Hoog was van oordeel dat het misbruik van sterken drank niet afnam, niettegenstaande twee vereenigingen strijd voerden tegen dat misbruik (282—87). Hoewel gemelde getuige verklaarde dat in fabrieken en werkplaatsen geen drank werd toegelaten (282), bleek het toch volgens het oordeel van andere getuigen dat drankgebruik in de werkplaatsen voorkwam (2714, 5076, 6676, 7372), en dat zelfs aan jongens, als zij drank gehaald hebben, te proeven werd gegeven (498, 99, 2713, 14).

In de gasfabriek was het drankgebruik groot (3900, 5076). De werklieden zeggen zelf: „sluit Schiedam, maar zoolang er kroegen zijn maken wij er gebruik van” (5077).

Getuige Taekema meende, dat er geen werkplaats was, waar geen sterke drank gedronken werd. Op de fabriek der firma Beijnes b.v. mag geen jenever gebracht worden, en toch is er geen werkplaats waar meer gedronken wordt (282, 2711). (Dit laatste werd door de getuigen van Damme en Beijnes ontkend). Te verwonderen is het evenwel niet dat door het werkvolk der firma Beijnes misbruik van drank gemaakt wordt, daar in de onmiddellijke omgeving der fabriek 8 kroegen en 3 bierhuizen bestaan. Een

Haarlem.

drankflesch werd wel eens met een touwtje met behulp van den kastelein in de fabriek naar boven gehaald (5362).

Getuige Graaff had het gebruik in zijn werkplaats moeten toelaten, omdat hij het toch niet kon tegengaan (2024).

De sjuouwers drinken over het algemeen veel jenever (6829, 6972).

Het „maandaghouden” komt te Haarlem nog al voor (881). Vooral onder de metselaars (1321).

Toch waren weder andere getuigen van oordeel dat het geroep over drankmisbruik zeer overdreven was (883, 3875) en dat het drankgebruik afnam, of in het geheel niet plaats vond (2223, 2994—95, 4559, 4879, 5364, 5732, 5910, 5911).

Getuige Kleiweg Dyserinck meende, dat vroeger toen het in zijn vak druk was en de werklieden meer verdienden, het drankmisbruik ook grooter was: „Over het algemeen kan de werkman geen weelde verdragen, hoe ruimer de verdiensten, hoe meer misbruik” (2995).

Getuige Taekema, lid van den Christelijken Geheel-Onthoudersbond, verklaarde, dat het de ervaring was van den Bond, dat de Vereeniging tot afschaffing van sterken drank niet aan haar doel beantwoordde, zoolang de afschaffers bier en wijn gebruikten. De Bond is dan ook opgericht met het doel alle alcoholische dranken uit het land te verbannen. De afdeling Haarlem telde 130 leden, op 3 na mannen uit den werkenden stand, uit verschillende vakken en van verschillende geloofsovertuiging.

Aan de afdeling is verder verbonden een knapen- en jongelieden-vereeniging, benevens een „alcohol-schooltje” bezocht door ongeveer 100 jongens en meisjes van 7, 8 en 9 jaar en hooger. In dit schooltje wordt aan de kinderen geleerd wat alcohol is, en hoe verderfelijk hij werkt op de maag en de spijsverteringsorganen (2722—2734).

In den strijd tegen drankmisbruik werd krachtige steun verleend door de middernachtzending en de geheel-onthouders, want prostitutie en drankmisbruik staan tot elkander in nauw verband (5070, 5071).

Onder de lagere standen neemt het gebruik af, de hoogere standen daarentegen drinken meer. Het vereenigingsleven van welke kleur of richting, zelfs het sociaal-democratische, werkte gunstig ten aanzien van het drankgebruik. De oorzaak daarvan werd gezocht in de ontwikkeling, welke de werklieden door aaneensluiting elkander trachten bij te brengen (2718—20, 5605, 5740). Getuige Schröer meende, dat alles afhing van de wijze, waarop men vereenigt, m. a. w. of de reglementen streng worden nageleefd (5740).

De oorzaak van het kroegleven bij de werklieden werd ook gezocht in het gemis van een aange-naam en gezellig te huis (5732).

Volgens getuige de Clercq werkt de lange duur van den arbeid het gebruik van sterken drank in de hand (2741).

In de likeurstokerij van getuige Schönhuth bestaat geen misbruik. „Nooit zie ik er een onbekwaam”. Gemelde getuige gaf aan zijne werklieden bier te drinken (7593—7601).

f. Voeding.

De voeding der werklieden bestaat in den regel uit aardappelen met een stukje vet, soms paardenvet, en des zondags, bij knappe werklieden ook wel in de week, een stukje vleesch of spek, en wat groenten (272, 1091, 1092, 1333—38, 1421, 1422, 2329, 4189, 4298, 4466, 4467).

Het gebruik van vet was 's winters niet altijd mogelijk (1093). In sommige gezinnen krijgt de kostwinner wel eens een extra potje (2331).

De kwaliteit van het brood munt niet uit, meestal is het zonder melk gebakken (273), en de ongelukkige gehechtheid aan aardappelen doet de werklieden dikwijls slechte aardappelen eten in plaats van erwten en boonen (273).

Het gebruik van paardenvleesch neemt zeer toe (281, 525, 1339).

Omtrent den kost bij de patroons in de bleekerijen viel niet te klagen (6367, 6847).

Bij getuige van Kessel b. v. schafte de pot dagelijks varkensvleesch en des zondags ossenvleesch (7507).

In de bakkerij van getuige Schagen, waar het personeel aandeel heeft in de winst, is de middagkost uitstekend, driemaal in de week vleesch, de overige dagen spek of visch (7047—48). „Af en toe mag de maag wel eens lachen”, meende getuige Schagen (7048).

Getuige de Kock meende, dat de goede werkman zich thans beter voeden kan dan vroeger (355).

Getuige Hoog ontkende dit, op grond dat men vroeger voor ditzelfde geld meer kon krijgen (280).

Getuige Thunnissen was van oordeel, dat de werkman geleerd had van jongs af zich met weinig tevreden te stellen (2328).

Volgens getuige de Clercq was de voeding te Haarlem en in Holland over het algemeen slechter dan noodig was, omdat de vrouwen niet kunnen koken, en niet voor de noodige afwisseling zorg dragen, zoodat alles altijd weer neerdraait op aardappelen met lawaaisaus. Alleen de lieden, die het wat beter hebben, kunnen altijd vet in het eten hebben (5126—28).

Keuring der Levensmiddelen.

In de gemeente Haarlem is alleen keuring voorgeschreven van vleesch en spek; bij de herziening der verordening zijn de bepalingen omtrent de keuring van visch weggevallen, omdat inmiddels in de algemeene verordening het verbod was opgenomen omtrent het uitstallen, verkoopen of afleveren van bedorven etenswaren. De melk wordt niet officieel gekeurd (65—73, 526—28).

Getuige Dr. Wijnhoff verklaarde over de hoedanigheid der levensmiddelen nooit te hebben hooren klagen, en meende, dat de melk over het algemeen te Haarlem vrij goed was (526, 527).

---

g. Verhouding tusschen werkgevers en arbeiders.

In de onderscheidene fabrieken en werkplaatsen te Haarlem is de verhouding tusschen patroon en werkman zeer verschillend.

Door een der getuigen werd de opmerking gemaakt, dat in den tegenwoordigen tijd de werklieden en werkgevers niet naast elkander staan als vrienden. De toestand is verkeerd, onnatuurlijk en de verhouding gestremd. De een begrijpt den ander niet. De knecht zegt: „ik moet mij doodwerken, maar betalen, ho maar”, en de baas kan niet méér betalen (2752, 2753).

In den regel was volgens het oordeel van een schildersbaas, de behandeling van den ambachtsman, behoudens uitzondering, hoogst onhebbelijk. Dikwijls wordt hij beschouwd als een „voetveeg”; en er bestaat in het geheel geen samenwerking tusschen patroon en werkman.

Fabrieken en werkplaatsen zijn bovendien vaak broeinesten van allerlei verkeerdheden, waar de

social-democratische begrippen worden bijgebracht aan jeugdige personen, die er anders niet aan denken zouden (776—80).

Ook andere getuigen meenden, dat de verhouding veel te wenschen overliet.

Getuige v. d. Wijde, Voorzitter der Afdeling van het Algemeen Nederl. Werkliedenverbond, verklaarde, dat de patroons te veel hun eigen belang waren toegegaan en daarbij hoogmoedig (861).

Getuige Roeland qualificeerde de verhouding als vijandig, in dien zin, dat de baas het werk steeds zoo goedkoop mogelijk tracht gedaan te krijgen en de knecht er op uit is, zooveel mogelijk aan het werk te verdienen (1027—1028).

Andere getuigen meenden een toenemende onverschilligheid op te merken met betrekking tot elkanders belangen. Daartoe gaven de werkzaamheden wel eens aanleiding, want bij druk werk is de knecht dikwijls meer baas dan de baas zelf (2637). Die onverschilligheid bestaat echter dikwijls aan beide kanten, ook wel in verband met geringe ontwikkeling van den werkman in het vak (2637, 4939).

De verhouding liet te wenschen over waar de werklieden te weinig met den patroon in aanraking kwamen, wanneer deze òf te hoog stond, òf wel het werk niet voldoende regelde (3402). Wanneer de patroon zich meer met het werk inlaat, is zij beter (3394, 3657, 3658, 5914, 5915).

Ook uit andere verklaringen bleek het gemis aan samenwerking (1931—43).

De leden der schildersverenigingen hadden eene circulaire gericht tot de patroons om hen uit te noodigen tot twee bijeenkomsten met de besturen dier verenigingen ter bespreking eener verhooging van loon. Slechts enkele patroons woonden de vergaderingen bij (814, 1445, 1843).

Getuige Van Niel gaf daarvan als reden op, dat hij niet wenschte „met de sociaal-democraten in aanraking te komen”, hoewel hij overigens zijn volk goed meende te behandelen. Gemelde getuige hield niet van werklieden „voorgangers in vergaderingen” (1857—61, 1871—74).

Ongunstig bleek de verhouding in de werkplaats van den heer van Gemund (1647, 5432). Zie ook (4598—4661). Evenzoo bij den heer Strijbos. Getuige Holtus was uit zijne betrekking ontslagen, omdat hij omtrent de werkplaats van getuige Strijbos min gunstige verklaringen had afgelegd (7608—98).

Over het algemeen komen de patroons met hunne werklieden wel in aanraking aan den winkel (2016, 3402); over huiselijke aangelegenheden of over andere belangen, niet den arbeid betreffende, wordt nooit gesproken (1444—1450, 2017).

Bij de steenhouwers, van wier lichaamskrachten, ten gevolge der aannemingen, vaak buitensporig veel gevegd wordt, laat de verhouding uit den aard der zaak te wenschen over (6252—71).

Behoudens kleine onaangenaamheden was evenwel de verhouding tusschen patroon en werkman, blijkens de verklaringen van vele getuigen, vrij gunstig (1169, 2213, 2214, 3138, 3177—3200, 3656, 3657, 3714, 3792, 4136—43, 4594, 4595, 5874—79, 5914—18, 6012, 6588, 6589, 7047, 7048, 7334—47).

Volgens getuige Geyl is het verband tusschen patroon en werklieden minder dan vroeger, beide elementen zijn lossier van elkander geworden; de werkman leeft niet meer in een zekeren staat van lijfeigenschap. Alles is echter een geldquaestie. Verdient men goed geld, dan is men ook teyreden.

Aan de broodfabriek „de Volharding” heerscht een uitstekende geest; de oorzaak daarvan werd gezocht in het beter loon, dat verdiend werd, en aan de welwillende, tegemoetkomende houding der directie (5681—83). De directeur dezer fabriek meende, dat men met het volk doen kon wat men wilde, mits men de rechte snaar wist te treffen en de noodige slag had met het volk om te gaan (5714—24).

Ter bevordering der goede verhouding werd in de fabriek der firma Bispinck Kundert, de naam van ieder nieuw meisje, dat zich aanbiedt als het ware ter ballotage op een groot aanplakbord opgehangen; zijn nu een of twee meisjes tegen de toelating, dan wordt het niet toegelaten (7033).

Het participatie-stelsel, waarbij ook aan de knechts aandeel in de winst werd verzekerd, zooals is ingevoerd in de broodbakkerijen van getuige Schagen, werkte gunstig op de verhouding tusschen patroon en werkman (7042—84).

Aan de machinefabriek „de Conrad” was sinds het optreden van den nieuwen directeur de toestand veel beter geworden (4156—57, 4949—51).

De R.-C. Volksbond stelt zich ten doel patroons en werklieden bijeen te brengen, ten einde de onderlinge verhouding beter te maken. De afdeling Haarlem had 600 leden. Getuige v. d. Vaart noemde het bestaan van den Volksbond een noodzakelijk kwaad. De bond behoorde niet noodig te zijn, maar waar zooveel vergaderingen worden gehouden om de werklieden oproerig te maken, daar zijn de Katholieken wel verplicht geweest daartegen een dam op te werpen. Het kwaad bestond hierin, dat de menschen uithuizig worden gemaakt, zij het dan ook voor goede voordrachten van geestelijken of leeken (2549—61).

Ook de typografenbond tracht verbetering te brengen in de verhouding tusschen patroon en werkman (3133).

Redenen van minder gunstige verhoudingen.

De redenen der minder gunstige verhoudingen werden gezocht:

in het gemis aan samenwerking op het gebied van den arbeid. Getuige Wiethoff meende, dat er bazen waren, die werk uitbesteden, maar die, wanneer er goed geld verdiend werd, niet zoo precies uitbetaalden. De knechts hebben daardoor geen hart voor den baas; de baas moet weten, dat hij van de knechts moet leven, en de knechts dat zij van den baas moeten leven (779);

in het stelsel van aanbesteding. Menschen die onbekwaam zijn, nemen dikwijls werken aan onder den prijs. „Wie het meeste schuld heeft, neemt het goedkoopst aan”. Als een gevolg daarvan worden als werkkrachten jongens aangenomen voor een loon, beneden het standaardloon (793, 1029, 1837—42);

in den hoogmoed der bazen, die te veel hun eigen belang zijn toegedaan (861);

in de onvoldoende inrichting der werkplaatsen, gebrek aan verwarming enz. (1647);

in het stijgen der eischen van het leven, waarmede de loonen geen gelijken tred hebben gehouden (4669);

in het niet op tijd uitbetalen van het loon in de Haarl. Drukkerij-maatschappij (7456—57).

Werkstakingen.

Met werkstaking is eenmaal bedreigd door de vereeniging van timmermansgezellen, wanneer het loon niet verhoogd werd. Door de meeste bazen is aan den wensch der werklieden voldaan en het loon met 2 cents verhoogd (1322, 23).

In de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij hebben voor een paar jaar 30 menschen het werk gestaakt gedurende één dag, omdat zij hooger tarief wenschten voor stukwerk. Deze 30 menschen kwamen tegelijk bij den baas met gemeld verzoek. Toen de baas hun verzoekt uit hun midden er een te benoemen met wien hij de zaak zoude kunnen bespreken, werd aan dit verzoek niet voldaan. Zij zijn toen allen weggezonden. Later heeft verhooging van stukloon plaats gehad; hetgeen zonder werkstaking ook verkregen zoude zijn. Twee der werklieden zijn onverbiddelijk ontslagen; o. a. een meisje van 17 jaar hetwelk voor haar moeder werkte, die weduwe was. Getuige Schroër schreef de werkstaking toe aan het onoordeel-

Haarlem.

kundig optreden van den baas; hij meende dat het nooit tot eene werkstaking zoude gekomen zijn, indien de baas met de menschen gesproken had (5745—7).

In de Haarlemsche Drukkerij-maatschappij heeft eveneens op Goeden Vrijdag 1891 een werkstaking plaats gehad, nadat in geen 4 weken het loon was uitbetaald geworden. Het geld is toen spoedig betaald, evenwel niet als een gevolg der staking. Wanneer door het volk bij den directeur op uitbetaling werd aangedrongen, antwoordde deze: „ik heb het niet; gij kunt u wel eens een week redden”. Zoolang het werkvolk geen ander werk had, bleef het aan de drukkerij (6541—50, 7435—57).

h. Behoeftē aan officieele organen voor de belangen der arbeiders. (Kamers van Arbeid).

Te Haarlem wordt behoefte gevoeld aan officieele organen ter behartiging van de belangen der werklieden en op grond daarvan drongen enkele getuigen op het in het leven roepen van zoogenaamde „Kamers van Arbeid” aan.

Volgens sommigen zullen daarin zitting moeten hebben werkgevers en werklieden, evenwel niet gelijktijdig, omdat „de werkman veel vrijer is onder zijne mede-werklieden, dan wanneer hij tegenover „zijn patroon zit” (770—74). Ook getuige Taekema erkende, dat in de oprichting van „Kamers van Arbeid” veel goeds lag, hij vreesde echter, dat de werkman in dien raad tegenover zijn patroon niet vrij zoude zijn in zijne uitingen. Dat samenwerken bezwaar opleverde, was gebleken bij de laatste vergadering door de timmerlieden-vereeniging uitgeschreven, welke slechts door 3 of 4 patroons werd bijgewoond (2753—55).

Getuige De Clercq meende, dat, wanneer werkman en patroon tegenover elkander staan, de uitkomst voor den werkman nadeelig zoude kunnen zijn. Eene inrichting, zooals in België, waar in den arbeidsraad de werklieden één afgevaardigde méér hebben dan de patroons, keurde hij goed. Ondanks de vele bezwaren zou gemelde getuige toch een proef durven en willen nemen met de oprichting van arbeidsraden, waarin evenveel patroons als werklieden zitting hadden (5122, 5123).

Getuige Van Bilderbeek zag in het samenzitten van patroon en werkman in een raad geen overwegend bezwaar. In zijn kring werd in het algemeen geen wantrouwen gekoesterd tegen de werkgevers (5594—96). Ook getuige Hagen (2833—35) en getuige v. d. Wijde, Voorzitter van de Afdeling van het Algemeen Nederl. Werkliedenverbond (867). Getuige Van Meulenaarsgraf was van oordeel, dat door het gezamenlijk oplossen van geschillen meer toenadering zal ontstaan tusschen patroon en werkman. Het Rijk neme in de wet op, dat in elke plaats waar fabrieken of groote werkplaatsen bestaan, vereenigingen zullen worden opgericht van werkgevers en werklieden, die scheidsrechterlijk in geschillen tusschen beiden zullen optreden. Is een van beide partijen met die beslissing niet content, dan beslisse de rechtbank. Bij pro deo procedure gaat thans veel tijd verloren, hetgeen den werkman nog zwaarder drukt, dan verlies van geld (3885—89).

In de bestuursvergadering der afd. van het Alg. Ned. Werkliedenverbond was de wenschelijkheid uitgesproken het voorbeeld van 's-Hage te volgen en het initiatief te nemen tot oprichting van een arbeidsraad. De zaak is evenwel nog in wording. Men was evenwel van oordeel dat vertegenwoordigers zoowel van de patroons als van de werklieden aan dezelfde tafel samenzittend het best de belangen van het vak zullen kunnen bespreken en moeilijkheden beredderen. De quaestiën zullen dan het vlugst opgelost zijn (864—68).

Ook in den boezem der patroonsvereeniging had deze zaak een onderwerp van beraadslaging uitgemaakt. Men vreesde evenwel bij werkman en patroon geen genoegzame sympathie voor deze zaak te kunnen wekken, waardoor de raad een zeker prestige bekomen zoude (1206—09).

Voorkoming, bijlegging en beslissing van geschillen tusschen werkgevers en arbeiders.

De burgemeester van Haarlem verklaarde dat tijdens zijn burgemeesterschap nooit ernstige, zich naar buiten openbarende moeilijkheden tusschen patroons en werklieden hadden plaats gehad (90).

III.

Toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en gezondheid der arbeiders.

Over het algemeen was het oordeel der getuigen omtrent den toestand der fabrieken en werkplaatsen, met het oog op de veiligheid en gezondheid der arbeiders, niet ongunstig (659—66, 1255, 1422, 1790, 1791, 1963, 2224, 2951, 3476, 3853, 3961—63, 4216—19, 4388—97, 4485—92, 5102—10, 5388—92, 5699, 5785—90, 5862, 6476, 7489—91).

Getuige Dr. Wijnhoff verklaarde, geene ziektegevallen in zijne praktijk te behandelen, welke moesten worden toegeschreven aan den arbeid in zekere werkplaatsen of fabrieken (538).

In de laatste jaren is dan ook in vele fabrieken in het belang der gezondheid veel veranderd en zijn vele voorzorgen tegen ongelukken genomen (drijfwerk omheind of onder den grond gebracht, enz.); (4388—93, 4492, 4566—68, 4952, 4953, 5388, 6476).

In de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij was voor de veiligheid van de werklieden veel gedaan; electrische schellen b.v. aangebracht om den machinist te waarschuwen enz. (3857). Ernstige ongelukken komen in die werkplaatsen dan ook niet voor (3858).

In de gasfabriek wordt in de stokerij boven de vuurwagens een watersprei gebruikt om de hitte te temperen (3896).

De ruimte en inrichting der fabriek der firma Beynes maakt over het algemeen een zeer gunstigen indruk (5391), goede verlichting en ventilatie (3965). Getuige Van Damme evenwel meende dat de beveiliging tegen ongelukken nog wel iets te wenschen overliet (4831—4832).

Ook op de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij zijn alle verbeteringen aangebracht met betrekking tot ventilatie, kamraderen en kalenders, welke door den Inspecteur van den Arbeid waren voorgesteld. Getuige v. d. Poll prees het toezicht uitgeoefend door een werkelijk deskundige, die vreemd op eene fabriek komende in staat is den fabrikant op vele zaken te wijzen, die, omdat deze ze dagelijks ziet, aan zijn aandacht ontsnappen (5184—90).

Door ruime inrichting en ventilatie zijn ook de noodige maatregelen met het oog op de gezondheid genomen in de broodfabriek „de Volharding” en in de Haarlemsche broodfabriek (5699, 5785—90, 7303, 7304).

In de zeepfabriek der firma Swens wordt de warmte in de droogkamer (wel eens 85° Fahrenheit) zooveel mogelijk getemperd (6022—30).

De Stoom-, wasch- en bleekinrichting van den Heer Van Dieren Bijvoet te Bloemendaal wordt ingericht volgens de nieuwste toepassingen, welke in Duitschland en Engeland in zwang zijn (6897).

Evenwel werden door vele getuigen omtrent bijzondere werkplaatsen klachten uitgesproken.

De steenhouwers klaagden over koude in de werkplaats gedurende den winter. Getuige Sabelis meende, dat het bedrijf een open werkplaats vereischte (1290—93).

Klachten over gebrek aan verwarming en beperkte ruimte in de meubelmakerswerkplaats van den Heer Van Gemund (1645—53, 1761—64).

Door getuige Van Gemund werd een en ander ontkend (1931—41).

Klachten over gebrek aan licht en lucht in de werkplaats van den Heer Strijbos. Getuige Holster noemde haar een „beestenstal” (1711). Zoo ook de werkplaats van den Heer Bolland »waar wel 2000 muizen liepen” (1712). Getuige Strijbos noemde zijn werkplaats »een van de allerbeste”, hoewel hij niet ontkende „dat zij op sommige plaatsen wat bouwvallig was, waardoor het zoude kunnen gebeuren, dat „men door den zolder zakte” (7218—33).

Klachten over gebrek aan ruimte en gebrekkige inrichting der sigarenfabrieken (2126, 2187—89). De menschen zitten dikwijls in lokalen in de nabijheid der plaats waar de tabak geëst wordt, of waar de sigaren gedroogd worden, zoodat een onaangename walm door de werkplaats trekt. De werkplaats boven op den zolder bij den Heer Voet is des zomers zeer warm en 's winters zeer koud (2126—32, 3343—48, 3395, 3396).

Klachten over licht, lucht, verwarming en reiniging in den behangers- en matrassenwinkel van den Heer Bronkhorst (2765, 5603).

Getuige Bronkhorst ontkende de waarheid dezer klachten niet geheel (6764—78).

Het schoonmaken der werkplaats van den Heer Oostenbroek liet wel iets te wenschen over, terwijl het oude gedeelte dier werkplaats niet hooger was dan 2½ meter (2951—54, 3261—67).

Door de zetterij der firma Gebr. Nobels loopt de schoorsteen der stoommachine, waardoor de hitte soms ondragelijk is, ook door gebrek aan ventilatie. De verplaatsing der stoommachine zoude intusschen moeilijk zijn.

De letterkasten worden in de open lucht schoon gemaakt en de drukkerij dagelijks aangestoft (3089—3105, 3598—3610). Ook bij de firma Joh. Enschedé en in de Haarl. Drukkerij-maatschappij worden de letterkasten geregeld in de open lucht gereinigd (3453—55, 7486).

Het werken bij open gasvlammen is voor de oogen der zettters nadeelig (3442—46).

In gemelde drukkerijen en zetterijen bestaat gelegenheid om de handen te wasschen; van die gelegenheid wordt evenwel weinig gebruik gemaakt (3478—84, 3589—93, 7473—80).

In de Stoomverfabriek was de stof der molens, waar de gebrande verf gemalen werd, hinderlijk; ook de reiniging liet aldaar te wenschen over. Getuige De Clercq was van oordeel, dat niet veel meer kon gedaan worden dan nu reeds gedaan werd (3760—69, 5105, 5106).

In het atelier der firma Weyl voorziet een luchtgat in de ventilatie. De tocht op het hoofd is daardoor hinderlijk (5522).

Over koude werd geklaagd in het lokaal der bleekerij van den Heer G. van Kessel te Overveen (7151).

In de machinesfabriek der Gebr. Figée geschiedt het smeren in de draaijerij gewoonlijk als de machine loopt; de riemen worden opgelegd met de hand. Hoewel er nooit ongelukken plaats grepen, verklaarde getuige Donleben, dat het verkieselijker zijn zoude het smeren te doen plaats hebben onder schafttijd of bij stilstaande machines. Getuige Figée verklaarde, dat het smeren onder het loopen der machine, en het opleggen der riemen met de hand, niet geoorloofd was (4053—56, 4895—98).

In de machinesfabriek „de Conrad” geschiedt het smeren onder rusttijd (4167).

In de fabriek der firma Beynes waren brillen voor de slijpers aanwezig. Het scheen evenwel dat er weinig gebruik van gemaakt werd, want jaarlijks werd aan den oogendokter een bedrag van f 80.— à f 90.— uitbetaald (5390).

In de werkplaatsen der Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij zijn vele veiligheidsmaatregelen toegepast; toch kan er, volgens getuige Sloot, nog veel gedaan worden (6474—77).

Ongelukken in bovengemelde werkplaatsen (zie 6473, 6474). In 1890 b.v. werden van de 780 werklieden 140 verwond. In 1891 is dit aantal aanzienlijk minder, tengevolge van den maatregel om de werk-

lieden, die verwond waren, toch op de werkplaats te laten komen, behalve wanneer de dokter het verbod (6474).

In het woonvertrek van een sigarenmaker, dat des zomers als werkplaats dienst deed, gaf het verwerken en vooral het drogen van de tabak een sterken en benauwendenden damp (7429).

De kleermakersgezellen, vooral de gehuwden, arbeiden in den regel tehuis en niet op ateliers (6502—04). Alleen ongehuwden, die geen machines hebben, werken liever op ateliers (6505).

Privaten.

De privaten zijn soms binnen de fabrieken en werkplaatsen aangebracht (4696), in welk geval zij niet altijd behoorlijk lucht hebben (4793, 5392), soms ook buiten, en dan niet altijd behoorlijk van deuren voorzien zijn. De oorzaak van dit laatste lag dikwijls bij de werklieden, die op een gesloten privaat, volgens getuige Van Meulenaarsgraf, „pijpjes gingen zitten rooken” (3854—56, 4955).

In de machinefabriek „de Conrad” zijn de privaten niet van elkander gescheiden (4165, 4954).

Niet in alle fabrieken hebben de mannen en vrouwen afzonderlijke privaten (4103, 5858—61).

Steigers en ladders.

Te Haarlem wordt bij gemeente-verordening de veiligheid der werklieden verzekerd bij huizenbouw door bepalingen betreffende steigers en ladders. Door de patroons werden die bepalingen voldoende nageleefd, niet altijd echter door het werkvolk.

Van de zijde van het werkvolk werden echter geen klachten vernomen omtrent de soliditeit der steigers, van het hout, touw, enz. (63, 64, 1513, 14, 3005).

Getuige Kleiweg Dyserinck meende, dat de kleinere bazen minder zorg hadden voor hunne steigers dan de grootere. Valsteigers ontbraken wel eens, maar gewoonlijk door de schuld der werklieden zelf (3005—08).

Volgens get. Kruijff kwam van gemeentewege nooit iemand naar de steigers kijken. In de meeste gevallen ontbraken de valsteigers. Dit betreurde hij; zijne ervaring had hem niet geleerd dat het werkvolk te dien aanzien roekeloos was.

Afzonderlijke lokalen voor de beide seksen.

In de fabrieken te Haarlem wordt over het algemeen door mannen en vrouwen niet in afzonderlijke lokalen gearbeid, ook omdat het bedrijf de scheiding niet altijd toelaat (5157, 5979, 6953).

In het nieuwe gebouw der stoom, wasch- en bleekinrichting van den heer Van Dieren Bijvoet te Bloemendaal, zullen mannen en vrouwen in het geheel niet meer samenwerken (6952).

Uitvoerbaarheid van maatregelen ter verbetering, ook in verband met de belangen der nijverheid.

Omtrent den toestand der nijverheid te Haarlem werden ernstige klachten uitgesproken.

De oorzaak van achteruitgang werd gezocht in de concurrentie met het buitenland, waaraan de Nederlandsche industrie niet meer in staat is het hoofd te bieden.

Getuige Oostenbroek o. a. meende, dat het boekbindersvak een centenvak geworden was; voor hetzelfde innaaiwerk, waarvoor een knecht vroeger 10 cents kreeg, ontvangt de patroon er nu 4; voor f 2.— moeten nu 1000 bladen worden ingenaaid. Het buitenland zendt tal van schrijfboeken welke hier verkocht worden voor een prijs, waarvoor men ze hier niet maken kan. Zoo ook met betrekking tot de banden; „het buitenland gooit ons bijna dood met banden” (3248—60). Ook in ons land zijn er binders die eigenlijk te goedkoop werken (3260).

Getuige de Loos klaagde over invoering van koopgoed uit het buitenland. Het schoenmakersbedrijf is in de latere jaren geheel veranderd; 25 pct. der schoenmakers kennen hun vak niet (1719—24).

Ook getuige Kerrebijn drong aan op maatregelen, waardoor verhinderd werd dat ons land overstromd werd met millioenen waarde aan afgewerkte buitenlandsche artikelen, die evengoed hier vervaardigd kunnen worden. Invoering van een zeer hoog inkomend recht ware wenschelijk (4687).

Ook in het steenhouwersvak was de concurrentie met het buitenland niet meer mogelijk. „Alles komt gereed uit het buitenland, en een agent, die er geen verstand van behoeft te hebben, steekt van iedere commissie zijn 5 pct. op. Het verschil tusschen gehouwen en ongehouden steen bedraagt $\frac{2}{3}$. De baas heeft door gehouwen steen te laten komen: 1° $\frac{2}{3}$ op de vracht verdiend, en 2° heeft hij bij den leverancier in het buitenland crediet, terwijl hij hier elke week het loon der werklieden heeft te betalen (6260). Getuige Baas noemde deze beschouwing overdreven (6710—14).

De afschaffing der rechten van 5 pct. op de naaigarens in 1879/80, was voor de fabriek der firma Bispinck Kundert te Bloemendaal een zware slag (6999).

Voorts werd de noodzakelijkheid eener herziening onzer faillissements-wetgeving en van onze patentwet betoogd. „Allerlei wanverhoudingen ontstaan, doordat de loyale concurrentie door onze wetgeving belet wordt. Als men failliet is geweest en gehomologeerd is, krijgt men weder een patent, en inmiddels heeft men de markt gedrukt, door voor een appel en een ei te verkoopen. Dergelijke lieden moesten geen „patent kunnen krijgen” (4669).

In dezen geest sprak ook getuige Van Niel met betrekking tot het schildersbedrijf: „Vragen en stelen mag men niet, maar failliet gaan staat vrij. Als men om een cent vraagt wordt men opgezonden naar de bedelaarskolonie; als men steelt, wordt men veroordeelt wegens diefstal; maar als men failliet gaat, komt men op het kussen met springveeren” (1837).

Het aannemingsstelsel zooals het werd toegepast, gaf aanleiding tot klachten (808, 6720). Zoowel voor patroon als werkman werkt dit stelsel verderfelijk (6720—26).

Getuige Bourrée, een schildersbaas, erkende er door gedwongen te worden met jonge menschen te werken, omdat hij hen minder behoefde te betalen; als hij daartoe de kans schoon zag, liet hij volwassenen voor beneden het standaardloon werken. „Ik zit tusschen twee vuren. Ik moet scharrelen en benadeel mij zelf en mijne werklieden” (6163—66; zie ook 1838, 6259, 6270—72).

Zooals reeds hierboven gebleken is, verwachten enkele getuigen verbetering in den toestand door vaststellingen van bepalingen van overheidswege omtrent maximum-arbeidsduur en minimum-loon (1551—54, 2177—86, 2772—75, 5023—28).

De Afdeling Haarlem van het Alg. Ned. Werkliedenverbond had in dien geest een request

ingezonden aan den Gemeenteraad, met het oog op de bestekken van werken, welke van gemeentewege werden aanbesteed. Zoo ook de Afdeling van het Timmerliedenverbond. Men kreeg evenwel ten antwoord, dat de opneming van bedoelde bepalingen noch in het belang der gemeente, noch in dat der belastingschuldigen zijn zoude.

De Voorzitter van gemelde Afdeling van het Alg. Ned. Werkliedenverbond kon geen antwoord geven op de vraag: hoe de overheid in deze te handelen had (845—51, 1012).

Getuige De Clercq vestigde de aandacht op het voorbeeld van Brussel en Ledenberg, alwaar bepalingen in bovengenoemden geest genomen, uitstekend werkten. De loonen worden, meende hij, door de „Chambres Syndicales” vastgesteld en door de gemeente in de bestekken overgenomen. Hij drong aan op vaststelling van een weekloon van f 15.—, bij 10 uren arbeid daags, of wel een uurloon van 25 cents (5023—28).

Getuige Sabelis achtte vaststelling van een maximum-arbeidsduur niet in het werkelijk belang van den werkman (1805).

Punten, waarop de aandacht der Afdeeling door enkele getuigen aan het slot der verhooren in het bijzonder gevestigd werd.

De aandacht der Afdeeling werd in het bijzonder gevestigd:

Door getuige Hoog, op de wenschelijkheid van invoering van verplicht onderwijs (295).

Door getuige de Kock, op de wenschelijkheid van uitbreiding van den minimum-leeftijd (395—401).

Door getuige Wiethoff, lid van het Bestuur van het Nederl. Werliedenverbond „Patrimonium”, op het verkeerde van het stelsel van aanbesteding (793). Zoo ook getuige Roeland (1029, 1030).

Door getuige van der Wijde, Voorzitter der Afdeeling van het Algemeen Nederl. Werkliedenverbond, op de wenschelijkheid eener wettelijke regeling van het pensioenwezen (879—89).

Door getuige Geijl, op de wenschelijkheid eener verzekering tegen invaliditeit en ongelukken (1204—06).

Door getuige Uitendaal, op de wenschelijkheid eener verhooging der loonen (1254).

Door getuige Holster, op de ongunstige inrichting van den winkel van getuige Strijbos (1711).

Door getuige Modoo, op den langen arbeidsduur van jongens in de barbierswinkels (2190).

Door getuige Randoe, op de wenschelijkheid eener opleiding tot de ambachten aan het gewoon onderwijs verbonden (2236).

Door getuige Van der Velden, op de wenschelijkheid der oprichting van bouwverenigingen in alle gemeenten (2424).

Door getuige Hagen, op de goede verhouding tusschen patroon en werklieden bij de firma Emrik & Binger (3667).

Door getuige Bottelier, op het onvoldoende van het onderwijs van de bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes (3803—06).

Door getuige van Meulenaarsgraf, op de wenschelijkheid eener wettelijke pensioensregeling (3878—84).

Door getuige van Westerhoven, op de loonsverlaging aan de fabriek der Haarlemsche Katoen-Maatschappij (4434—36).

Door getuige Voet, op de hoogst gebrekkige toepassing der patentwet (4737).

Door getuige Figée, op de noodzakelijkheid eener goede voorbereiding voor den arbeid door goed vakonderwijs en op de installing eener pensioensregeling (4906).

Door getuige De Clercq, op het ontbreken van een volksgaarkeuken te Haarlem (5124).

Door getuige Van de Poll, op de Spaarbank aan de fabriek der Haarlemsche Katoenmaatschappij.

Door getuige Beynes, op de wenschelijkheid van toelating van jongens tot een fabriek, die lezen en schrijven kunnen (5397a).

Door getuige Van Bilderbeek, op de onvoldoende inrichting van enkele werkplaatsen (5600).

Door getuige Swens, op de wenschelijkheid van invoering van leerplicht (6034).

Door getuige Vollemans, op den invoer van gehouwen steen uit het buitenland (6293).

Door getuige Davidson, op de instelling bij de wet van een pensioenfonds (6521—6522).

Door getuige Binger, op de belemmerende bepalingen van de arbeidswet, waarbij arbeid verboden wordt aan jeugdige personen na des avonds 7 uur (6606).

Door getuige Vring, op de vele dienstjaren van het personeel in de Haarlemsche Brood- en Meel-fabriek (7309).